

Εργαστήριο Μελέτης της
Μετανάστευσης και
Διασποράς

Ο Παράγοντας της Θρησκείας στην Ενσωμάτωση των
Μεταναστών στη Χώρα Υποδοχής:
Η περίπτωση των μουσουλμάνων της Ευρώπης

Φανή Δημητρακοπούλου

κείμενα εργασίας

4

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
Εργαστήριο Μελέτης της Μετανάστευσης και Διασποράς

Ο Παράγοντας της Θρησκείας στην Ενσωμάτωση των Μεταναστών στη Χώρα Υποδοχής

Η περίπτωση των μουσουλμάνων της Ευρώπης

Φανή Δημητρακοπούλου

Κείμενο Εργασίας 4

Ιούνιος 2013

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη	4
Ευχαριστίες	5
Εισαγωγή	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	8
1.1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ	8
1.2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	10
1.3. ΤΟ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ	14
1.3.α. Παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου στα ευρωπαϊκά κράτη	14
1.3.β. Χαρακτηριστικά του Ισλάμ και ανάγκη ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών.....	15
1.3.γ. Ισλάμ και ενσωμάτωση των μουσουλμάνων στην Ευρώπη	18
1.4. Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	20
2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ - ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	22
2.1. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	22
2.1.α. Χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών	22
2.1.β. Η πολιτική ενσωμάτωσης της Γερμανίας.....	23
2.1.γ. Η πολιτική της Γερμανίας απέναντι στους μουσουλμάνους και τις οργανώσεις τους.....	24
2.1.δ. Η άποψη της γερμανικής κοινωνίας	26
2.1.ε. Η κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών	27
2.2. ΓΑΛΛΙΑ	28
2.2.α. Χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών	28
2.2.β. Η πολιτική ενσωμάτωσης της Γαλλίας.....	28

2.2.γ. ...και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζει τους μουσουλμάνους	29
2.2.δ. Η πολιτική της Γαλλίας απέναντι στους μουσουλμάνους και τις οργανώσεις τους.....	30
2.2.ε. Η άποψη της γαλλικής κοινωνίας	31
2.2.στ. Η κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών	31
2.3. ΕΛΛΑΔΑ	33
2.3.α. Χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών	33
2.3.β. Η πολιτική ενσωμάτωσης της Ελλάδας	34
2.3.γ. Ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος	37
2.3.δ. Η άποψη της ελληνικής κοινωνίας	38
2.3.ε. Η κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών	40
3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	41
3.1. ΑΝΑ ΧΩΡΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	42
3.1.α. Γερμανία	42
3.1.β.Γαλλία	44
3.1.γ. Ελλάδα	47
3.2 ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	51
Σημειώσεις	55
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	69
Συνεντεύξεις	81

Περίληψη

Στη συγκεκριμένη εργασία μελετάται το ζήτημα της ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ελλάδα. Σκοπός είναι να διερευνηθεί εάν και με ποιον τρόπο η θρησκεία επηρεάζει την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων στην Ευρώπη, μέσω της συγκριτικής αξιολόγησης των πολιτικών που υιοθετούν τα τρία κράτη, καθώς και της αποτελεσματικότητας αυτών. Θα διαπιστώσουμε ότι, παρά τις σημαντικές διαφορές που υφίστανται τόσο ως προς τη σχέση που έχουν ιστορικά τα κράτη αυτά με το Ισλάμ και τους πιστούς του όσο και ως προς τις ακολουθούμενες πολιτικές, ο βαθμός ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών είναι μικρός και στις τρεις περιπτώσεις. Η κατάσταση αυτή οφείλεται στο ότι καμία από τις τρεις χώρες δε λαμβάνει υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών που συνδέονται με τη θρησκευτική τους πίστη, προκειμένου να σχεδιάσει και να ακολουθήσει δράσεις που να στοχεύουν ειδικά στην ενσωμάτωση της συγκεκριμένη μερίδας του πληθυσμού. Η αναγνώριση, αποδοχή και ανοχή της διαφορετικότητας των μουσουλμάνων μπορεί να δώσει ώθηση και να διευκολύνει την ενσωμάτωσή τους, αμβλύνοντας, παράλληλα, τα φαινόμενα ριζοσπαστικοποίησης των νεαρών μουσουλμάνων μεταναστών δεύτερης και τρίτης γενιάς.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους κ.κ. Σάντι Αγιούμπι, Ελίας Αλί Χασάν, Τζαβέντ Ασλάμ, Ναϊμ Ελγαντούρ, Σωτήρη Ρούσσο, Ανδρέα Τάκη, Τούλα Τράνακα, Δημήτρη Χριστόπουλο και Ευαγγελία Δουρίδα για την άμεση ανταπόκρισή τους στο αίτημά μου για διενέργεια συνεντεύξεων και για το χρόνο που μου διέθεσαν αγόγγυστα. Χωρίς τη βοήθειά τους θα ήταν αδύνατη η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας. Ευχαριστώ, επίσης, την κα Άννα Στάμου, για τις χρήσιμες πληροφορίες που μου παρείχε εκτός τους πλαισίου των συνεντεύξεων, που με βοήθησαν να αναπτύξω μια πληρέστερη εικόνα για το θέμα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τον επιβλέποντα καθηγητή κο Αντώνη Κόντη για την πολύ καλή συνεργασία και τη συνδρομή που μου παρείχε σε όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας.

Εισαγωγή

Η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο που διατρέχει το σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας. Για λόγους που διαφέρουν από εποχή σε εποχή, άνθρωποι μετακινούνται μαζικά, εγκαθίστανται σε περιοχές διαφορετικές από αυτές που γεννήθηκαν και συνυπάρχουν με ανθρώπους με διαφορετική γλώσσα, πολιτισμό, σύστημα αξιών και θρησκεία. Οι αντιθέσεις αυτές γίνονται συχνά αφορμή για συγκρούσεις, ιδίως όταν τόσο η κοινωνία της χώρας υποδοχής όσο και οι ίδιοι μετανάστες αντιμετωπίζουν με καχυποψία και εχθρικότητα το στοιχείο της διαφορετικότητας.

Η αρμονική συνύπαρξη μεταξύ ημεδαπών και μεταναστών μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εάν οι τελευταίοι ενσωματωθούν ομαλά στη χώρα υποδοχής. Η ενσωμάτωση αποτελεί το μέσο για την επίτευξη του στόχου της κοινωνικής συνοχής και της ειρηνικής συμβίωσης. Δεν είναι, όμως, μια διαδικασία απλή, αλλά εξαρτάται από πολλές παραμέτρους. Μία από αυτές είναι η ταυτότητα του μετανάστη και η σχέση της με την κυρίαρχη κουλτούρα και την ταυτότητα των πολιτών της χώρας υποδοχής. Για πολλά χρόνια, ο παράγοντας της θρησκείας θεωρούνταν δευτερεύον ζήτημα για την ενσωμάτωση των μεταναστών, η δε σημασία του άρχισε να γίνεται ανιληπτή σχετικά πρόσφατα, κυρίως μετά την τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στις Η.Π.Α. και τα μεταγενέστερα που ακολούθησαν στο Λονδίνο και τη Μαδρίτη. Οι επιθέσεις αυτές αλλά και γεγονότα όπως η δολοφονία του σκηνοθέτη Τέο βαν Γκόγκ στην Ολλανδία το 2004 και η υπόθεση των σκίτσων του Μωάμεθ στη Δανία οδήγησαν σε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος των ερευνητών αλλά και των πολιτικών προς τη θρησκεία, ως παράγοντα που επηρεάζει την ενσωμάτωση. Έγινε, δηλαδή, αντιληπτό ότι η θρησκευτική πίστη αποτελεί βασικό στοιχείο της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας και μπορεί να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό το σύστημα αξιών και τις πράξεις των μελών μιας κοινωνίας.

Το ενδιαφέρον στράφηκε σχεδόν αποκλειστικά στην περίπτωση των μουσουλμάνων μεταναστών, εξαιτίας του διαρκώς εντεινόμενου αισθήματος ισλαμοφοβίας που κυριαρχεί στην Ευρώπη. Η ευρέως διαδεδομένη, στερεοτυπική αντίληψη των ευρωπαίων θεωρεί τους μουσουλμάνους ως άτομα εκ φύσεως βίαια, αυταρχικά,

αντιδημοκρατικά, ως δυνάμει τρομοκράτες, με ένα σύστημα αξιών που δε συμβαδίζει με αυτό του δυτικού κόσμου και που, συνεπώς, δεν έχουν θέση στην «πολιτισμένη» Ευρώπη.

Το ερώτημα, επομένως, που γεννάται είναι εάν, με ποιόν τρόπο και σε ποιο βαθμό μπορεί το Ισλάμ να επηρεάσει την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών της Ευρώπης.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθώ με το ζήτημα των μουσουλμάνων μεταναστών σε τρεις ευρωπαϊκές χώρες, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ελλάδα και την επίδραση της θρησκείας τους στην ενσωμάτωση τους. Η επιλογή των χωρών αυτών δεν είναι τυχαία, καθώς και στις τρεις συναντάται έντονη μουσουλμανική παρουσία, αλλά με μεγάλες διαφορές ως προς τα χαρακτηριστικά της παρουσίας αυτής, τις σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ κοινωνίας και Ισλάμ και τις πολιτικές ενσωμάτωσης που ακολουθούνται. Το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει το θεωρητικό πλαίσιο, στο οποίο αναπτύσσονται όλες οι παράμετροι με τις οποίες η θρησκεία μπορεί να επηρεάσει την ενσωμάτωση των μεταναστών γενικά και των μουσουλμάνων ειδικότερα. Στο δεύτερο κεφάλαιο εκτίθενται ανά χώρα τα εμπειρικά δεδομένα που περιλαμβάνουν κάποια βασικά χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων στην εκάστοτε χώρα, την πολιτική ενσωμάτωσης που υιοθετείται από αυτήν και την κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο ερμηνεύονται τα εμπειρικά δεδομένα βάσει του θεωρητικού πλαισίου και ακολουθούν τελικά, συνολικά, συγκριτικά συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

Το μεταναστευτικό φαινόμενο, που έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις σε παγκόσμια κλίμακα, δεν άφησε ανεπηρέαστα τα ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία, τα τελευταία χρόνια, έγιναν αποδέκτες μεγάλων μεταναστευτικών ροών. Η έλευση και μακρόχρονη παραμονή μεταναστών στην Ευρώπη άλλαξε τον εθνικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά ομοιογενή χαρακτήρα των ευρωπαϊκών χωρών και οδήγησε στη δημιουργία πολυπολιτισμικών κοινωνιών, που χαρακτηρίζονται από πλουραλισμό και ποικιλομορφία. Υπό αυτές τις συνθήκες και δεδομένου του ουτοπικού χαρακτήρα της μηδενικής μετανάστευσης, το ζητούμενο είναι η κοινωνική συνοχή, που συνεπάγεται την αρμονική και χωρίς συγκρούσεις συνύπαρξη ετερογενών πληθυσμών σε μια χώρα. Το βασικό μέσο για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι η ενσωμάτωση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής.

Ο όρος ενσωμάτωση¹ χρησιμοποιείται για να περιγράψει «*μια δυναμική πορεία, διαδικασία, προς μια κατάσταση απουσίας οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διακρίσεων μεταξύ συγκρίσιμων μεταναστευτικών και ημεδαπών πληθυσμιακών ομάδων*» (Κόντης Α., 2009, σ. 23). Η διαδικασία αυτή είναι σύνθετη και πολυδιάστατη, καθώς εξαρτάται από ένα πλήθος παραγόντων, όπως –μεταξύ άλλων- η ηλικία, το φύλο και η χώρα προέλευσης του μετανάστη, τα κίνητρα της μετανάστευσης και το κοινωνικό κεφάλαιο που έχει διαμορφωθεί στη χώρα υποδοχής. Επίσης, είναι μια διαδικασία αμφίδρομη, με την έννοια ότι θα πρέπει αφενός η χώρα υποδοχής να δημιουργεί συνθήκες που να ευνοούν την ενεργή συμμετοχή των μεταναστών στις διάφορες πτυχές της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ζωής και, κατ' επέκταση, την ενσωμάτωσή τους, αφετέρου να επιθυμούν και οι ίδιοι οι μετανάστες να ενσωματωθούν, ώστε να κάνουν τις απαραίτητες προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή².

Στη θεωρία διακρίνονται τρεις πτυχές/διαστάσεις της ενσωμάτωσης, η πολιτισμική, η δομική και η πολιτική. Η πολιτισμική διάσταση αφορά τον τρόπο διάδρασης ανάμεσα στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του μετανάστη και στο πολιτισμικό πρότυπο της χώρας υποδοχής καθώς και τις ισορροπίες που τελικά

διαμορφώνονται από την αλληλεπίδραση αυτή. Η δομική διάσταση σχετίζεται με τη συμμετοχή των μεταναστών στους υπάρχοντες θεσμούς και τις επιμέρους πτυχές της ζωής στη χώρα υποδοχής. Τέλος, η πολιτική διάσταση περιλαμβάνει τις πολιτικές που υιοθετεί το κράτος προκειμένου να ενσωματώσει τους μετανάστες που κατοικούν στο έδαφός του και συνδέεται με το είδος και την έκταση των δικαιωμάτων που τους παρέχει και το βαθμό κατά τον οποίο μπορούν αυτοί να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή και τη λήψη αποφάσεων (Martikainen T., 2005, σ. 3,4).

1.2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Η θρησκεία είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει καταλυτικά και με ποικίλους τρόπους την ενσωμάτωση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, γεγονός που άρχισε να γίνεται αντιληπτό κυρίως μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ, οπότε και συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και της πολιτικής ελίτ. Προκειμένου να διερευνήσουμε τις επιμέρους παραμέτρους που σχετίζονται με τη θρησκεία και επιδρούν δραστικά στην ενσωμάτωση των μεταναστών και να αναδείξουμε όλες τις πτυχές του θέματος, θα πρέπει να προσεγγίσουμε το ζήτημα εξετάζοντάς το από την οπτική τόσο της χώρας υποδοχής όσο και του μετανάστη.

Από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής: Σε κάθε χώρα υπάρχουν μία ή δύο θρησκείες που ασπάζεται το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, ανεξαρτήτως εάν αυτό αποτυπώνεται και σε νομικό/θεσμικό επίπεδο. Για παράδειγμα, στην Ολλανδία, παρόλο που δεν κατοχυρώνεται η αριθμητική ή θεσμική υπεροχή κάποιας θρησκείας, η πλειοψηφία του πληθυσμού -περίπου 48%- είναι χριστιανοί, κυρίως καθολικοί και προτεστάντες (U.S. Department of State, 2012, Netherlands). Ομοίως στη Γαλλία, όπου ισχύει δια νόμου πλήρης και αυστηρός διαχωρισμός εκκλησίας - κράτους, το 64% των κατοίκων της ασπάζεται το δόγμα της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας (U.S. Department of State, 2012, France). Σε άλλες χώρες πάλι, η θρησκευτική πίστη της πλειοψηφίας των πολιτών αντικατοπτρίζεται σε επίσημα κείμενα, όπως για παράδειγμα στην Ελλάδα, όπου το αρ. 3§1 του Συντάγματος αναφέρει ότι επικρατούσα θρησκεία είναι αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού.

Δεδομένης της σημασίας που έχει η θρησκεία για τη διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου, είναι αναπόφευκτο η κυρίαρχη θρησκεία (ή θρησκείες) σε μια χώρα να επηρεάζουν την κουλτούρα και τη νοοτροπία της κοινωνίας, ενώ καθοριστικός είναι ο ρόλος της στη δημιουργία του πολιτισμικού προτύπου αυτής. Όταν οι θρησκευτικές συνήθειες των μεταναστών δε συμβαδίζουν με τις νόρμες που έχουν διαμορφωθεί σε μια χώρα και συνδέονται με τη θρησκεία που ασπάζεται η πλειονότητα των κατοίκων της, η ενσωμάτωση των πρώτων γίνεται αμφίβολη (Martikainen T, 2005 σ. 10), καθώς ενδέχεται να αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα ή ακόμη και εχθρικότητα· μπορεί, δηλαδή, να μην επιθυμεί η κοινωνία της χώρας υποδοχής να τους ενσωματώσει. Αυτό που θα πρέπει να εξετάσουμε εν προκειμένω είναι

αν οι πολίτες των ευρωπαϊκών κρατών είναι ανοιχτοί και δεκτικοί στην ετερότητα, καθώς τότε μόνο θα αντιμετωπίζουν με σεβασμό και ανοχή τη διαφορετικότητα των μεταναστών. Σε αυτήν την περίπτωση, επιδίωξη της χώρας υποδοχής δεν είναι ούτε η αποχώρηση των μεταναστών ούτε η αφομοίωσή τους στην κυρίαρχη κουλτούρα της, αλλά η ομαλή ένταξή τους σε αυτήν. Παράλληλα, θα πρέπει και οι ακολουθούμενες επίσημες πολιτικές να κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση και να λαμβάνουν υπόψη την παράμετρο της θρησκείας. Κατά τη γνώμη μου, μόνο εφόσον ισχύουν οι παραπάνω προϋποθέσεις μπορεί να επιτευχθεί ο στόχος της ενσωμάτωσης και της κοινωνικής συνοχής. Δυστυχώς, λόγω της δευτερεύουσας σημασίας που είχε η θρησκεία στα πλαίσια της δημόσιας συζήτησης για την ένταξη των μεταναστών και στη χάραξη της σχετικής πολιτικής, δημιουργήθηκε ένα «αξιοσημείωτο κενό ανάμεσα στις παραμέτρους της δημόσιας πολιτικής και της βάσης επί της οποίας αριθμητικά μεγάλες ομάδες ανθρώπων αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και αυτοοργανώνονται» (Weller P., 2005, σ. 275).

Από τη σκοπιά του μετανάστη: Η θρησκευτική πίστη είναι ένα στοιχείο που συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου, καθώς προσδιορίζει το σύστημα αξιών του, την οπτική του απέναντι στα πράγματα και τους άλλους ανθρώπους, ενώ επηρεάζει - σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό- τις καθημερινές του συνήθειες και τον τρόπο ζωής του. Ειδικότερα για το μετανάστη, η θρησκεία μπορεί να αποτελέσει βασικό συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε αυτόν και το πολιτισμικό πρότυπο της χώρας του, με αποτέλεσμα η διατήρηση της πίστης του και η άσκηση των θρησκευτικών του καθηκόντων να αποκτά γι' αυτόν μεγάλη σημασία, ακόμη κι αν δεν ήταν ιδιαίτερος θρήσκος πριν μεταναστεύσει. Σύμφωνα μάλιστα με τον Weller «η θρησκεία αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα της ταυτότητας του μετανάστη ισοδύναμο με αυτό της εθνικότητας ή, ενίοτε, ακόμη και πιο ισχυρό» (Weller P., 2005, σ. 274). Στη διάθεση του μετανάστη να μην αποκοπεί από τους δεσμούς του με τη χώρα καταγωγής οφείλεται συχνά και η συμμετοχή του στις θρησκευτικές κοινότητες που υπάρχουν στη χώρα υποδοχής (Peschke D., 2009, σ. 369).

Ειδικότερα, οι θρησκευτικές κοινότητες ως κοινωνικό κεφάλαιο: Η θρησκεία συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση κοινωνικού κεφαλαίου για τους μετανάστες, κυρίως μέσω των θρησκευτικών κοινοτήτων που δραστηριοποιούνται στη χώρα υποδοχής. Αυτό συμβαίνει με δύο τρόπους: Πρώτα απ' όλα η ένταξη του μετανάστη σε μια θρησκευτική κοινότητα, η επαφή του με ανθρώπους που

ασπάζονται την ίδια θρησκεία και η ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης, αλληλεγγύης και αμοιβαίας κατανόησης με αυτούς, του παρέχουν συναισθηματική ασφάλεια, ιδίως στην πρώτη φάση της εγκατάστασής του σε μια ξένη χώρα, καθώς δε νιώθει απομονωμένος (κοινωνικό κεφάλαιο δεσμού). Επίσης, η δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων και κοινωνικών επαφών με τα μέλη της θρησκευτικής κοινότητας συμβάλλει στην εν γένει ανάπτυξη της προσωπικότητας και των κοινωνικών του δεξιοτήτων, ενισχύει την αυτοπεποίθησή του και διευκολύνει, με τον τρόπο αυτό, τη συναναστροφή του με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας της χώρας υποδοχής, τη συμμετοχή του στους θεσμούς της και στο πολιτικό γίγνεσθαι και, εντέλει, την ομαλή ένταξή του σε αυτήν (κοινωνικό κεφάλαιο γεφύρωσης) (Bramadat P., 2005, σ. 203). Πολλές φορές μάλιστα οι θρησκευτικές κοινότητες υποκαθιστούν το κράτος στις διάφορες λειτουργίες του, μεριμνώντας για κοινωνικές παροχές προς τα μέλη τους όπως εκπαίδευση και υγειονομική περίθαλψη, δημιουργώντας, έτσι, έναν «επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής πολιτικής, που δεν κατευθύνεται πλέον προς το “κοινωνικό σύνολο” αλλά προς “κοινότητες”» (Καγα Α., 2009, σ. 26).

Είναι βέβαιο ότι η ύπαρξη οργανωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ενσωμάτωση των μεταναστών· ωστόσο, δεν μπορεί να εκτιμηθεί συνολικά και εκ των προτέρων το είδος της επίδρασης αυτής. Ειδικότερα, ο ρόλος τους μπορεί να είναι θετικός σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο, για τους λόγους που ανέπτυξα παραπάνω. Μακροπρόθεσμα, όμως, η προσχώρηση των μεταναστών σε κοινότητες που υιοθετούν νόρμες και προωθούν έναν τρόπο ζωής που συμβαδίζει με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μελών τους αλλά δε συνάδει με το κυρίαρχο πρότυπο της χώρας υποδοχής, ενδέχεται να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό του μετανάστη και, στην πιο ακραία περίπτωση, ακόμη και σε γκετοποίηση (Peschke, D, 2009 σ. 371). Αυτό βέβαια εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Κατά τη γνώμη μου, είναι πολύ σημαντικό οι κοινότητες αυτές να μη λειτουργούν ως κλειστές ομάδες που αντιλαμβάνονται τη διαφορετικότητα ως επικίνδυνο εχθρό που απειλεί τις αξίες τους και δαιμονοποιούν οποιαδήποτε κυρίαρχη τάση δε συμβαδίζει με αυτές, να επιτρέπουν τη συμμετοχή ημεδαπών που ασπάζονται την ίδια θρησκεία και να προωθούν το διαθρησκευτικό διάλογο. Μόνο έτσι θα συμβάλλουν θετικά στην ενσωμάτωση των μεταναστών και θα αποφευχθεί η δημιουργία «παράλληλων κοινωνιών»³, που θα

οργανώνονται στη βάση της κοινής εθνικής ταυτότητας και θρησκείας των μεταναστών.

Όταν, επομένως, η ιδιαίτερη ταυτότητα του μετανάστη και ο συναφής τρόπος ζωής του έρχονται σε αντίθεση με το πολιτισμικό πρότυπο και το κυρίαρχο σύστημα αξιών της χώρας υποδοχής, η ενσωμάτωση του δυσχεραίνεται. Ο μετανάστης ενδέχεται να αντιλαμβάνεται την κουλτούρα της χώρας υποδοχής ως απειλή στη δική του ταυτότητα, που θα τον αποκόψει από τους δεσμούς του με τη χώρα καταγωγής του, τις αρχές του, τις παραδόσεις του, με αποτέλεσμα να μην επιθυμεί και ο ίδιος να ενσωματωθεί.

1.3. ΤΟ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ

1.3.α. Παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου στα ευρωπαϊκά κράτη

Η μετανάστευση μουσουλμάνων προς τα ευρωπαϊκά κράτη και η εγκατάστασή τους σε αυτά ξεκίνησε κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Την περίοδο εκείνη η Ευρώπη γνώριζε μεγάλη οικονομική άνθηση και είχε ανάγκη από φτηνά εργατικά χέρια που θα κάλυπταν τις παραγωγικές της ανάγκες. Έτσι λοιπόν, τα ευρωπαϊκά κράτη υιοθέτησαν πολιτικές προσέλκυσης μεταναστών εργατών, με τη σύναψη σχετικών διακρατικών συμφωνιών κυρίως με τις χώρες του Μαγκρέμπ και την Τουρκία. Σήμερα, ο αριθμός των μουσουλμάνων που ζουν στις ευρωπαϊκές χώρες φτάνει περίπου τα 44.000.000 (The Pew Forum, 2011), στα δε κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (E.E.) υπολογίζεται ότι είναι περίπου 20.000.000⁴.

Θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε τους μουσουλμάνους που ζουν σήμερα στην Ευρώπη ως μια ομοιογενή ομάδα, με κοινά χαρακτηριστικά. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ετερογενείς, διακριτές μεταξύ τους κοινότητες, με μεγάλες διαφορές και βαθιές αντιθέσεις, που συνδέονται με παράγοντες όπως η χώρα καταγωγής, η γλώσσα, το δόγμα του Ισλάμ που ασπάζονται, οι πολιτισμικές παραδόσεις, η διάρκεια παραμονής στις ευρωπαϊκές χώρες. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εντοπίζονται όχι μόνο ανάμεσα στους μουσουλμάνους που έχουν εγκατασταθεί σε διαφορετικά κράτη, αλλά και ανάμεσα σε αυτούς που ζουν στο ίδιο κράτος. Την παράμετρο αυτή θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη, προκειμένου να είναι αποτελεσματικές, οι πολιτικές ενσωμάτωσης των επιμέρους χωρών και να μην αντιμετωπίζουν όλους τους μουσουλμάνους που ζουν στο έδαφός τους με τον ίδιο τρόπο.

Επίσης, η κατανομή των μουσουλμάνων στα ευρωπαϊκά κράτη δεν είναι ομοιόμορφη, καθώς εκτιμάται ότι ποικίλλει από 0,1% του πληθυσμού στην Τσεχία, τη Λιθουανία και την Εσθονία και φτάνει περίπου το 6% στο Βέλγιο και 7,5% στη Γαλλία⁵. Η επιλογή και η εγκατάστασή τους στις επιμέρους χώρες είναι συνάρτηση διαφόρων παραγόντων. Μεταξύ άλλων, σχετίζεται με το αν η ευρωπαϊκή χώρα προορισμού είναι γειτονική τους χώρα, ενώ εξαρτάται επίσης και από ιστορικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα την ύπαρξη αποικιών στο

παρελθόν από ευρωπαϊκά κράτη στις χώρες προέλευσης, που συνεπάγεται την ανάπτυξη στενών κοινωνικοοικονομικών δεσμών μεταξύ των δύο χωρών που επηρεάζουν τις μεταναστευτικές ροές από τη μια προς την άλλη (European Parliament, 2007, σ. 2).

1.3.β. Χαρακτηριστικά του Ισλάμ και ανάγκη ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών.

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η περίπτωση της ενσωμάτωσης ειδικότερα των μουσουλμάνων μεταναστών συνδέεται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ισλαμικής θρησκείας, καθώς και τη σχέση της με την κουλτούρα και το σύστημα αξιών της δυτικής κοινωνίας. Η λειτουργία των ευρωπαϊκών κρατών, τα οποία είναι κατά βάση κοσμικά, στηρίζεται στις αρχές της γαλλικής επανάστασης και του Διαφωτισμού, ενώ συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τα ιδεώδη που τους κληροδότησε η χριστιανική τους παράδοση. Αντιθέτως, στα ισλαμικά κράτη η θρησκεία διαπερνά όλες τις πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και προσδιορίζει τον κώδικα αρχών και αξιών που υιοθετούν οι μουσουλμάνοι, ο οποίος απέχει πολύ από τον αντίστοιχο των δυτικών κρατών. Ενδεικτικοί είναι οι αναγκαστικοί γάμοι, συχνά μεταξύ ανηλίκων, ο πατριαρχικός χαρακτήρας της οικογένειας, ο περιοριστικός ενδυματολογικός κώδικας των γυναικών και η εφαρμογή του Ιερού Ισλαμικού Νόμου (Sharia), που συνεπάγεται σημαντικές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως των γυναικών⁶. Κατά συνέπεια, δημιουργήθηκε ανησυχία σχετικά με το κατά πόσο οι μουσουλμάνοι μετανάστες της Ευρώπης υιοθετούν το συγκεκριμένο κώδικα αξιών και τρόπο ζωής, καθώς και αν και σε ποιο βαθμό είναι αυτά συμβατά και μπορούν να υπάρξουν παράλληλα με τις βασικές δυτικές αξίες και τους θεσμούς που στηρίζονται σε αυτές.

Παρόλο που η εγκατάσταση των μουσουλμάνων στα ευρωπαϊκά κράτη ξεκίνησε –όπως ανέφερα παραπάνω- τις δεκαετίες του 1950 και 1960, το ζήτημα της ενσωμάτωσής τους προέκυψε πολύ αργότερα και, ειδικότερα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά, οπότε και συντελέστηκε μια σειρά γεγονότων και κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που έβαλαν στο μικροσκόπιο τις σχέσεις του μουσουλμανικού κόσμου με τη Δύση και έθεσαν υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητα συνύπαρξης ή/ και συνεργασίας μεταξύ τους.

Γεγονότα κομβικής σημασίας ήταν η πετρελαϊκή κρίση του 1973 καθώς και η ιρανική επανάσταση και η ομηρία του προσωπικού της πρεσβείας των ΗΠΑ από ιρανούς φοιτητές το 1979, εξαιτίας των οποίων άρχισε να αναπτύσσεται η αίσθηση ότι οι μουσουλμάνοι ήταν αναξιόπιστοι και εχθρικά διακείμενοι προς τη Δύση. Μεταγενέστερα γεγονότα όπως η υπόθεση του συγγραφέα Salman Rushdie, στα τέλη της δεκαετίας του 1980⁷, οι τρομοκρατικές επιθέσεις στις ΗΠΑ το Σεπτέμβριο του 2001, στη Μαδρίτη το Μάρτιο του 2004 και στο Λονδίνο τον Ιούλιο του 2005, για τις οποίες ανέλαβε την ευθύνη η al Qaeda, η δολοφονία του σκηνοθέτη Theo Van Gogh στην Ολλανδία το 2004⁸ και η υπόθεση των σκίτσων του Μωάμεθ στη Δανία το 2005⁹ επιβεβαίωσαν στη συνείδηση των ευρωπαίων την εικόνα του Ισλάμ ως μιας θρησκείας ακραίας και επικίνδυνης. Ιδιαίτερα το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ αποτέλεσε την αφετηρία για τη συσχέτιση της μετανάστευσης των μουσουλμάνων με τα ζητήματα ασφάλειας, καθώς η μετακίνηση και παρουσία τους στα ευρωπαϊκά κράτη θεωρήθηκε πλέον ως απειλή για την εθνική ασφάλεια. Κατόπιν τούτων, άρχισε να παγιώνεται στο δυτικό κόσμο η αντίληψη που ταυτίζει το Ισλάμ με τη βία, την τρομοκρατία και την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Επίσης, η οικονομική ύφεση που έπληξε τα ευρωπαϊκά κράτη, συνεπεία της πετρελαϊκής κρίσης του 1973, περιόρισε τις ανάγκες τους σε εργατικό δυναμικό και, για το λόγο αυτό, την περίοδο εκείνη υιοθετήθηκαν αυστηρότεροι μεταναστευτικοί νόμοι, που περιόριζαν τη δυνατότητα μετακίνησης προσώπων από τις μουσουλμανικές χώρες προς την Ευρώπη. Ευνοήθηκε μόνο η οικογενειακή επανένωση, με αποτέλεσμα, από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, να εγκαθίστανται οικογένειες μουσουλμάνων στα ευρωπαϊκά κράτη και η παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου σε αυτά να αποκτά πιο μόνιμο χαρακτήρα. Οι μουσουλμάνοι μετανάστες άρχισαν να συμμετέχουν πιο ενεργά στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας διαμονής τους, και να διαμορφώνουν αξιώσεις για εκπροσώπηση και συμμετοχή στο πολιτικό γίνεσθαι αυτής (Wharton B, 2004, σ. 8,9). Παράλληλα, άρχισαν να διαμορφώνουν απαιτήσεις που σχετίζονταν με τα θρησκευτικά τους πιστεύω· δηλαδή, *«ενώ ως φιλοξενούμενοι εργάτες διατύπωναν κυρίως αξιώσεις κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα, ως συνέπεια της μόνιμης εγκατάστασής τους, οι μουσουλμάνοι διεκδικούν επιπλέον θρησκευτικά και πολιτισμικά δικαιώματα»* (Dolezal M. et al., 2008, σ. 2). Στο γεγονός αυτό βρήκαν έρεισμα τα ακροδεξιά κόμματα, τα οποία παρουσίαζαν την –εμφανή πλέον– θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα των

μουσουλμάνων ως επικίνδυνη για το δυτικό κόσμο, ρητορική που βρήκε απήχηση στην Ευρώπη ήδη από τη δεκαετία του 1980, με αποτέλεσμα να αρχίσει να καλλιεργείται σταδιακά το αίσθημα της ισλαμοφοβίας¹⁰ (Cesari J., 2004, σ. 29-35).

Επιπλέον, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων σηματοδότησε την απαρχή μιας νέας εποχής, δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα κλίμα αβεβαιότητας ως προς την υπό διαμόρφωση τάξη πραγμάτων. Τα ευρωπαϊκά κράτη, η ενότητα των οποίων οφειλόταν ως ένα βαθμό στην κοινή τους μάχη κατά του «σοβιετικού κινδύνου», βρέθηκαν σε αναζήτηση μιας νέας απειλής, γύρω από την οποία θα συσπειρώνονταν. Το Ισλάμ, λόγω της ορατής διαφορετικότητας του και υποτιθέμενης ασυμβατότητάς του με τις αρχές του κοσμικού δυτικού κράτους αποτέλεσε έναν εύκολα εντοπίσιμο και προσδιορίσιμο κοινό «εχθρό» (Wharton B., 2004, σ. 2,3).

Συνεπεία όλων των ανωτέρω, οι μουσουλμάνοι μετανάστες αποσυνδέθηκαν στη συνείδηση των ευρωπαίων από την εθνικότητά τους και ταυτίστηκαν με τη θρησκεία τους, το Ισλάμ, καθώς αυτό θεωρήθηκε ο πλέον σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας της ταυτότητάς τους. Η συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό δεν παύει ποτέ να είναι επίκαιρη. Η δολοφονία επτά ατόμων, μεταξύ των οποίων και τρία ανήλικα παιδιά, σε εβραϊκό σχολείο στην Τουλούζη το Μάρτιο του 2012 από τον αλγερινής καταγωγής Mohamed Merah, ο οποίος, σύμφωνα με τις γαλλικές αρχές, είχε διασυνδέσεις με την Αλ Κάιντα καθώς και οι αντιδράσεις που προκάλεσε σε σύσσωμο το μουσουλμανικό κόσμο η προβολή της ταινίας «Η αθωότητα των μουσουλμάνων», το Σεπτέμβριο του αυτού έτους, αντιδράσεις τόσο έντονες και βίαιες που κατέληξαν σε δεκάδες νεκρούς και πολυάριθμους τραυματίες¹¹, επανέφεραν για μια ακόμη φορά το θέμα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος.

Δεδομένου ότι το Ισλάμ αποτελεί για την Ευρώπη κάτι ξένο, που όχι μόνο φαίνεται να μη συμβαδίζει με το σύστημα αξιών των δυτικών κοινωνιών, αλλά επίσης φαίνεται να απειλεί να διαβρώσει και τα θεμέλια στα οποία στηρίζεται η ομαλή λειτουργία τους, γεννήθηκε –ίσως για πρώτη φορά– το ζήτημα της ενσωμάτωσης μεταναστών που είναι οπαδοί μιας συγκεκριμένης θρησκείας, ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσής τους. Το βασικό ερώτημα που γεννάται είναι εάν, με ποιον τρόπο και σε ποιο βαθμό η ισλαμική θρησκεία επηρεάζει την

ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών που ζουν στα ευρωπαϊκά κράτη.

1.3.γ. Ισλάμ και ενσωμάτωση των μουσουλμάνων στην Ευρώπη

Νομίζω ότι οι μουσουλμάνοι μετανάστες της Ευρώπης είναι η κατεξοχήν περίπτωση όπου η θρησκεία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ενσωμάτωση τους, γεγονός που συνδέεται με όσα εξέθεσα στην αμέσως προηγούμενη ενότητα. Ο βαθμός και το είδος της επίδρασης αυτής εξαρτάται από πολλές παραμέτρους, έτσι ώστε να μην μπορούμε να συνάγουμε εκ των προτέρων εύκολα γενικεύσιμα συμπεράσματα. Ειδικότερα:

Ο στιγματισμός των μουσουλμάνων ως εν γένει βίαιων και βαθιά αντιδημοκρατικών ατόμων, που ο τρόπος ζωής και οι αξίες τους δε συμβαδίζουν με αυτές του «πολιτισμένου» δυτικού κόσμου έχει μια διπλή αρνητική επίδραση στην ομαλή ένταξή τους. Από τη μια πλευρά ενισχύει τα αισθήματα ξеноφοβίας απέναντί τους και οδηγεί στον απομονωτισμό και θεσμικό αποκλεισμό τους από τη συμμετοχή στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας υποδοχής. «Ο αυξημένος βαθμός εχθρικότητας των πολιτών απέναντι στους μουσουλμάνους, που συνυφαίνεται με περίπλοκους τρόπους με παλαιότερες, βασιζόμενες στην εθνικότητα προκαταλήψεις, θέτει σημαντικά εμπόδια στην οικονομική πρόοδο και την ενσωμάτωση»¹² (Winter T., 2007, σ. 34). Οι μουσουλμάνοι μετανάστες ζουν στο περιθώριο, κατοικούν σε υποβαθμισμένες περιοχές, δε λαμβάνουν επαρκή μόρφωση, δε διαθέτουν ιδιαίτερες δεξιότητες και οι περισσότεροι από αυτούς είτε είναι άνεργοι είτε απασχολούνται σε όχι σταθερές και κακοπληρωμένες εργασίες, κυρίως στο δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας¹³.

Παράλληλα, η καχυποψία με την οποία αντιμετωπίζουν τα ευρωπαϊκά κράτη τους μουσουλμάνους, οι διακρίσεις σε βάρος τους καθώς και οι συνθήκες διαβίωσης τους, έχουν ως αποτέλεσμα οι άνθρωποι αυτοί να νιώθουν άτομα δεύτερης κατηγορίας, που δεν είναι επιθυμητά στη χώρα στην οποία κατοικούν. Έτσι λοιπόν, καθώς δε θέλουν ούτε οι ίδιοι να ενσωματωθούν σε μια εχθρική απέναντί τους κοινωνία, αναζητούν τη δική τους ιδιαίτερη και διακριτή ταυτότητα, την οποία διαμορφώνουν συχνά μέσω της θρησκείας τους, που αποτελεί γι' αυτούς ένα σταθερό σημείο αναφοράς. Το Ισλάμ είναι το στοιχείο γύρω

από το οποίο συσπειρώνονται οι μουσουλμάνοι, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους, καθώς το αντιλαμβάνονται ως το αντίβαρο απέναντι στην εχθρική σε αυτούς δυτική κοινωνία, που προσπαθεί να τους αφομοιώσει και απειλεί την ταυτότητά τους (Wharton B., 2004. σ. 10). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει, στο σημείο αυτό, η περίπτωση των μουσουλμάνων μεταναστών δεύτερης και τρίτης γενιάς, στους οποίους συναντάμε δύο αντίρροπες τάσεις. Αφενός πρόκειται για μορφωμένα πρόσωπα, που γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και σπούδασαν στα ευρωπαϊκά κράτη, ζυμώθηκαν με το δυτικό πρότυπο ζωής και αισθάνονται ενεργά μέλη της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή η ένταξη τους είναι πολύ πιο εύκολη συγκριτικά με τους προγόνους τους. Από την άλλη πλευρά, όμως, το γεγονός ότι νιώθουν ανεπιθύμητοι στη χώρα στην οποία έχουν μεγαλώσει και θεωρούν πατρίδα τους, τους ωθεί να απορρίψουν το κυρίαρχο δυτικό πρότυπο και να αναζητήσουν μια δική τους ταυτότητα, την οποία βρίσκουν στο Ισλάμ. Έχει αρχίσει, λοιπόν, να παρατηρείται μια τάση ριζοσπαστικοποίησης της μουσουλμανικής νεολαίας που ζει στην Ευρώπη και υιοθέτησης εκ μέρους της μια «ταυτότητας διαμαρτυρίας», ως αντίδραση στις δυτικές κοινωνίες που δεν τους αποδέχονται (Γεωργίου Μ., 2010, σ. 8,9). Όπως αναφέρει ο Maillard, με αφορμή την περίπτωση των μουσουλμάνων της Γαλλίας «οι νεαροί μουσουλμάνοι που γεννήθηκαν και έλαβαν εκπαίδευση στη Γαλλία οι οποίοι αισθάνονταν πως στοχοποιούνται εκ των προτέρων – λιγότερο ή περισσότερο σαφώς- ως πιθανοί φονταμενταλιστές άρχισαν να απορρίπτουν το άσκοπο της κατηγορίας και να την κάνουν σημαία της προσβεβλημένης ταυτότητάς τους. Αυτή η στάση [...] πήρε μια παγκόσμια διάσταση μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001» (Maillard D., 2005, σ. 76).

Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος. Όσο μεγαλύτερη είναι η επιφυλακτικότητα της Ευρώπης απέναντι στους μουσουλμάνους που κατοικούν στο έδαφός της, τόσο περισσότερο αυτοί θα στρέφονται προς το Ισλάμ, με αποτέλεσμα να αυξάνεται συνεχώς η απομόνωσή τους και να δημιουργούνται όλο και μεγαλύτερα προσκόμματα στην ενσωμάτωσή τους.

1.4. Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Όσα εκθέτω παραπάνω έχουν αρχίσει να γίνονται αντιληπτά από τη διεθνή κοινότητα, κυρίως σε περιφερειακό επίπεδο. Ιδίως στο πεδίο της Ε.Ε., η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα κράτη-μέλη είναι τόσο μεγάλη, ώστε η αδυναμία ενός από αυτά να ενσωματώσει τους μετανάστες που κατοικούν στο έδαφός του να μπορεί να επηρεάσει τα άλλα σε τομείς όπως η οικονομία και η ασφάλεια. Το Νοέμβριο του 2004 το Συμβούλιο Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων υιοθέτησε 11 βασικές αρχές για την ενσωμάτωση, που θα πρέπει να διέπουν τις πολιτικές των κρατών-μελών. Στις αρχές αυτές μνημονεύεται η σημασία της πρόσβασης στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας, της πολιτικής συμμετοχής, της ανάπτυξης σχέσεων μεταξύ μεταναστών και πολιτών της χώρας υποδοχής και της δυνατότητας ελεύθερης έκφρασης της θρησκευτικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Ειδικά για το τελευταίο σημείο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεωρεί απαραίτητη την ανάπτυξη εποικοδομητικού διαθρησκευτικού διαλόγου μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων, καθώς και μεταξύ των κοινοτήτων αυτών και των κρατικών αρχών (COM, 2005, σ. 9).

Επίσης, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣΤΕ) αναφέρει στο Ψήφισμα 1617/2008 ότι στόχος δε θα πρέπει να είναι η αφομοίωση, αλλά η ενσωμάτωση, η έννοια της οποίας συμβαδίζει με το σεβασμό εκ μέρους της χώρας υποδοχής στη διαφορετικότητα της κουλτούρας και της θρησκείας των μεταναστών¹⁴ και την ενεργή συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή του τόπου, παροτρύνοντας τα κράτη να θεσπίσουν νομοθεσία που να διευκολύνει την απόκτηση υπηκοότητας, ενώ με πιο πρόσφατο Ψήφισμά της (1846/2011) καλεί τα κράτη να υιοθετήσουν πολιτικές που να ευνοούν την κουλτούρα της συνύπαρξης και του θρησκευτικού πλουραλισμού, όπως επίσης και να παρέχουν σε όλες τις θρησκευτικές κοινότητες τη δυνατότητα να αποκτήσουν νομικό καθεστώς.

Σε άλλο Ψήφισμά της (1605/2008) η Κοινοβουλευτική Συνέλευση εντοπίζει φαινόμενα ριζοσπαστικοποίησης των μουσουλμάνων της Ευρώπης και επισημαίνει πως η καταπολέμησή τους θα επιτευχθεί μέσω της ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών. Στη συνέχεια καλεί τα κράτη να λάβουν μέτρα που να διασφαλίζουν την ίση πρόσβαση των μουσουλμάνων στην αγορά εργασίας, να φροντίσουν για την κατασκευή λατρευτικών χώρων, με ένα καθεστώς που να μην επιτρέπει

αυξημένη επιρροή σε αυτούς, μέσω της χρηματοδότησης, των χωρών προέλευσης και να εισάγουν προγράμματα για την εκπαίδευση των ιμάμηδων σε Πανεπιστήμια της χώρας υποδοχής, ώστε να αμβλυνθούν τα φαινόμενα ριζοσπαστικού λόγου των θρησκευτικών λειτουργών. Επίσης, με το Ψήφισμα 1743/2010 προτρέπει τα κράτη να διασφαλίσουν την παροχή ισλαμικής, χριστιανικής και ιουδαϊκής εκπαίδευσης και παραπέμπει στην υπ' αριθ. 1720/2005 Σύστασή της, όπου τονίζεται η σημασία της διδασκαλίας στα σχολεία της ιστορίας όλων των θρησκειών, με αμερόληπτο τρόπο. Επίσης, με Σύσταση που υιοθέτησε στις 19-1-2011, η Επιτροπή Υπουργών ζητά από τα κράτη να λαμβάνουν υπόψη και να δείχνουν σεβασμό στη διαφορετικότητα των μεταναστών, όταν υιοθετούν πολιτικές που αποβλέπουν στην αλληλεπίδρασή των τελευταίων με την κοινωνία της χώρας υποδοχής και στη δραστηριοποίησή τους ως μελών του κοινωνικού αυτού συνόλου.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ - ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

2.1. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

2.1.α. Χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών

Η μετανάστευση πληθυσμών από μουσουλμανικές χώρες προς τη Γερμανία ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960 και σχετιζόταν με τις αυξημένες ανάγκες της χώρας¹⁵ σε εργατικό δυναμικό¹⁶. Οι μετανάστες αυτοί θεωρήθηκαν «φιλοξενούμενοι εργάτες»¹⁷ και η έλευση και παραμονή τους στη Γερμανία αναμενόταν να είναι προσωρινή, δεδομένου ότι οι σχετικές διακρατικές συμφωνίες προέβλεπαν αρχικά ένα σύστημα «ανακύκλωσης εργατικού δυναμικού» (rotation), με τον ανά διαστήματα επαναπατρισμό των υπάρχοντων μεταναστών και την έλευση νέων¹⁸, όροι οι οποίοι ωστόσο καταργήθηκαν σύντομα¹⁹.

Στη Γερμανία ζουν σήμερα περίπου 4.200.000 μουσουλμάνοι (The Pew Forum, 2011)²⁰, η πλειοψηφία των οποίων είναι τουρκικής καταγωγής²¹. Η θρησκεία είναι σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας της ταυτότητας τους, καθώς το 36% αυτών δηλώνει εξαιρετικά αφοσιωμένο στη θρησκεία του, το 50% αρκετά αφοσιωμένο, ενώ μόνο το 4% δεν είναι καθόλου θρήσκο (Haug S. et al, 2010, σ. 132). Οι περισσότεροι από τους μουσουλμάνους δεν είναι μέλη οργανωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων και η συμμετοχή σε αυτές φτάνει μόλις το 20% (Haug S. et al, 2010, σ. 159). Έρευνα έδειξε ότι οι μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς –στους οποίους περιλαμβάνονται και οι μουσουλμάνοι- νιώθουν ως πατρίδα τους τη Γερμανία, επιθυμούν και έχουν επαφές με άτομα της ηλικίας τους ανεξαρτήτως θρησκευτικού και πολιτισμικού υποβάθρου και δεν αυτοπροσδιορίζονται με βάση τη μεταναστευτική τους ταυτότητα. (Open Society Institute, 2010, σ. 52).

Ωστόσο, κυρίως από την άνοιξη του 2012, άρχισαν να εκφράζονται ανησυχίες ότι ο σαλαφισμός, που αποτελεί μια από τις πλέον ακραίες εκφάνσεις του Ισλάμ, έχει αρχίσει να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη απήχηση ανάμεσα στους μουσουλμάνους της Γερμανίας και ιδιαίτερα τους νεώτερους, που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στη χώρα. Αφετηρία αποτέλεσε η πρωτοβουλία των σαλαφιστών της Γερμανίας να διανείμουν δωρεάν το Κοράνι σε περαστικούς, στους δρόμους διαφόρων γερμανικών πόλεων, τον Απρίλιο του 2012, ενώ η

συζήτηση πυροδοτήθηκε με αφορμή τα βίαια επεισόδια που έλαβαν χώρα στην πόλη Solingen στις 6 Μαΐου 2012, στα πλαίσια διαμαρτυρίας 200 περίπου σαλαφιστών για κάποια «προσβλητικά» σκίτσα που απεικόνιζαν τον προφήτη Μωάμεθ. Σύμφωνα μάλιστα με έκθεση του Υπουργείου Εσωτερικών της Γερμανίας « ... οι αρχές ασφαλείας παρατηρούν αυξημένη δραστηριότητα των Σαλαφιστών. Πολυάριθμες οργανώσεις Σαλαφιστών [...] προσεγγίζουν το κοινό τους μέσω του διαδικτύου και μέσω δραστηριοτήτων στοχευμένης προπαγάνδας, που έχουν απήχηση ιδιαιτέρως στους νεαρούς μουσουλμάνους και προωθούν το ριζοσπαστισμό» (Federal Ministry of the Interior, 2011, σ. 6). Ενδεικτικό είναι άλλωστε και το γεγονός ότι, κατόπιν αντιδράσεων εκλεγμένων αξιωματούχων για το περιστατικό της δωρεάν διανομής του Κορανίου από τους σαλαφιστές, η κυβέρνηση της Γερμανίας ανέθεσε σε τμήμα των Υπηρεσιών Ασφαλείας να επιβλέπουν τη διανομή αυτή (U.S. Department of State, 2010, Germany).

2.1.β. Η πολιτική ενσωμάτωσης της Γερμανίας

Η Γερμανία για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν είχε υιοθετήσει καμία πολιτική ενσωμάτωσης των μεταναστών που ζούσαν στο έδαφός της. Η απόκτηση της γερμανικής ιθαγένειας στηριζόταν παραδοσιακά στο δίκαιο του αίματος, γεγονός που την καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη για τους μετανάστες²². Το 1990 θεσπίστηκε νόμος που εξαρτούσε την απόκτηση της ιθαγένειας από τη μακροχρόνια παραμονή στη Γερμανία²³, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την πολιτισμική αφομοίωση στο γερμανικό τρόπο ζωής. Η νομοθεσία αυτή, που καταδεικνύει τη συνειδητοποίηση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της γερμανικής κοινωνίας, σηματοδότησε μια μεταστροφή στην πολιτική της Γερμανίας που κατέληξε στην υιοθέτηση νέου νόμου το 2000, ο οποίος συνδυάζει το δίκαιο του αίματος με το δίκαιο του εδάφους, με αποτέλεσμα η απόκτηση της γερμανικής υπηκοότητας να συναρτάται και με κριτήρια όπως η μακρόχρονη διαμονή στη χώρα, η καλή γνώση της γερμανικής γλώσσας και η γέννηση σε γερμανικό έδαφος. Ειδικότερα για τους μουσουλμάνους μετανάστες αξίζει να παρατηρήσουμε τα εξής: ο αριθμός των Τούρκων μεταναστών –οι οποίοι αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα μουσουλμάνων στη Γερμανία- που απέκτησαν τη γερμανική ιθαγένεια άρχισε να αυξάνεται σημαντικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, με αποκορύφωμα το 1999, οπότε και έφτασε στους

103.900, ενώ από το 2000 και μετά σημειώθηκε σημαντική πτώση, με αποτέλεσμα το 2006 να φτάνει μόλις τους 33.388 (Καγα Α., 2009, σ. 49). Σήμερα, περίπου το 45% των μουσουλμάνων έχει αποκτήσει τη γερμανική υπηκοότητα (U.S. Department of State, 2010, Germany).

2.1.γ. Η πολιτική της Γερμανίας απέναντι στους μουσουλμάνους και τις οργανώσεις τους

Ο Θεμελιώδης Νόμος κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, αλλά και τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους, καθώς καμία θρησκεία δεν αναγορεύεται ως επίσημη ή επικρατούσα²⁴. Το κράτος οφείλει να αντιμετωπίζει όλες τις θρησκείες με τον ίδιο τρόπο και να μην κάνει διακρίσεις υπέρ ή σε βάρος κάποιας από αυτές²⁵. Ως έκφανση του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους, η χρήση μαντήλας από τις δημοσίους υπαλλήλους γενικά έχει απαγορευτεί σε δύο²⁶ κρατίδια, ενώ σε άλλα έξι²⁷ έχει απαγορευτεί η χρήση της από τις εκπαιδευτικούς σε δημόσια σχολεία.

Στη Γερμανία λειτουργεί πλήθος μουσουλμανικών οργανώσεων²⁸, περίπου 2.342 (Halm D. et al., 2012, σ. 2) «χωρίς να υπάρχει μεταξύ τους ιεραρχική σχέση ούτε κάποια οριζόντια σύνδεση» (Warner C. and Wenner M., 2006, σ. 464). Παρόλο που έχει καθιερωθεί ένα σύστημα συνεργασίας κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων για την επίτευξη κοινών στόχων σε τομείς όπως η εκπαίδευση και η κοινωνική πρόνοια, οι μουσουλμανικές οργανώσεις δε συμμετέχουν σε αυτό. Η εβραϊκή κοινότητα, η ευαγγελική, η καθολική και η προτεσταντική εκκλησία αποτελούν επίσημα αναγνωρισμένους δημόσιους φορείς, μέσω των οποίων το κράτος ασκεί κοινωνική πολιτική²⁹ και χρηματοδοτεί διάφορες δραστηριότητές τους³⁰. Δε συμβαίνει το ίδιο με τη μουσουλμανική κοινότητα, στην οποία δεν έχει αποδοθεί το παραπάνω καθεστώς³¹. Όπως αναφέρει ο G.D. Totakhyi, ηγέτης μιας μουσουλμανικής οργάνωσης «λαμβάνουμε σχεδόν μηδενική κυβερνητική βοήθεια για τα ιδρύματά μας. Οι άλλες θρησκευτικές ομάδες λαμβάνουν 100% χρηματοδότηση από το κράτος για όλα εκείνα τα κοινωνικά προγράμματα. Αλλά για εμάς, παρόλο που πληρώνουμε τους φόρους μας, τα χρήματα από τους φόρους μας πηγαίνουν κάπου αλλού» (Soper J.C. and Fetzer J.S, 2009, σ. 43,44).

Στη Γερμανία υπάρχουν περίπου 2.600 χώροι λατρείας για τους μουσουλμάνους, η κατασκευή και συντήρηση των οποίων δε χρηματοδοτείται από το κράτος³² (U.S. Department of State, 2010,

Germany)³³. Η πλειοψηφία των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών που δε ζει μόνιμα στη Γερμανία, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς έρχονται για μικρό χρονικό διάστημα από τις χώρες προέλευσης των μουσουλμάνων μεταναστών και, κατά συνέπεια, δεν έχουν επαφή με τη γερμανική γλώσσα και κουλτούρα (Halm D. et al., 2012, σ. 5)³⁴. Παρόλο που «οι επίσημοι μουσουλμάνοι θρησκευτικοί λειτουργοί στη Γερμανία ανήκουν κατά κύριο λόγο σε ομάδες που ευνοούν το διάλογο» (Halm D. et al., 2012, σ. 7), περίπου το 20% των θρησκευτικών αυτών λειτουργών ασπάζεται και κηρύττει τις πιο συντηρητικές και ριζοσπαστικές πτυχές του Ισλάμ³⁵, όπως προκύπτει από έρευνα του R. Ceylan.

Η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι υποχρέωση του κράτους, βάσει του αρ. 7 του Θεμελιώδους Νόμου. Στα δημόσια σχολεία των περισσότερων κρατιδίων παρέχονται μαθήματα ισλαμικής παιδείας, χωρίς ωστόσο να έχει υιοθετηθεί ένα ενιαίο πρόγραμμα σε εθνικό επίπεδο, γεγονός που οφείλεται εν μέρει στο ότι καμία μουσουλμανική οργάνωση δεν έχει αναγνωριστεί ως δημόσια αρχή, αρμόδια για το σχεδιασμό και την εφαρμογή του³⁶ (U.S. Department of State, 2010, Germany). Η ισλαμική εκπαίδευση δεν είναι μέρος του βασικού σχολικού προγράμματος και στηρίζεται σε πιλοτικά προγράμματα, που διαφέρουν μεταξύ των κρατιδίων. Την ευθύνη για τη διοργάνωσή τους έχουν αναλάβει τοπικές μουσουλμανικές οργανώσεις, που μεριμνούν για τη διδαχθείσα ύλη και παρέχουν τις απαραίτητες οδηγίες, πάντα υπό κρατική επίβλεψη³⁷. Ωστόσο, το Δεκέμβριο του 2011, κατόπιν σχετικής απόφασης που έλαβε το κοινοβούλιο του κρατιδίου της Βόρειας Ρηνανίας – Βεστφαλίας, ανακοινώθηκε η προσθήκη της ισλαμικής εκπαίδευσης στο τακτικό πρόγραμμα των δημοσίων σχολείων, σε συνεργασία, πάντοτε, με μουσουλμανικές οργανώσεις της περιοχής³¹ (U.S. Department of State, 2011, Germany). Επίσης, ισλαμική εκπαίδευση παρέχουν και τα λίγα ιδιωτικά μουσουλμανικά σχολεία³⁸ που υπάρχουν στη Γερμανία, τα οποία λαμβάνουν κρατική χρηματοδότηση. Περαιτέρω, το 2008, με πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Εσωτερικών W. Schäuble, ξεκίνησε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός συνολικού προγράμματος παροχής μουσουλμανικής εκπαίδευσης στη γερμανική γλώσσα, στα πλαίσια της οποίας εκδόθηκε σχετικό διδακτικό βιβλίο. Επίσης, από το χειμερινό εξάμηνο του 2011 τέθηκε σε εφαρμογή ένα χρηματοδοτούμενο από το κράτος πρόγραμμα φοίτησης σε γερμανικά πανεπιστήμια τόσο των ιμάμηδων που θα καλύπτουν τις λατρευτικές

ανάγκες των μουσουλμάνων όσο και εκπαιδευτικών που θα παρέχουν ισλαμική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία³⁹.

Το 2006, ο W. Schäuble ίδρυσε το Deutsche Islam Konferenz (DIK), μια κρατική πρωτοβουλία για την προώθηση της συνεργασίας και του διαλόγου με τους μουσουλμάνους και τις οργανώσεις τους. Πρόκειται για ένα σχήμα που περικλείει στους κόλπους του εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας, μουσουλμανικές οργανώσεις⁴⁰ και ιδιώτες μουσουλμάνους, κυρίως θρησκευτικούς λειτουργούς και επιστήμονες και λειτουργεί υπό το συντονισμό και την ηγεσία του εκάστοτε Υπουργού Εσωτερικών.

2.1.δ. Η άποψη της γερμανικής κοινωνίας

Η γερμανική κοινωνία δεν είναι πολύ ανεκτική απέναντι στους μουσουλμάνους μετανάστες. Οι Γερμανοί συνδέουν το Ισλάμ με τη βία και το συντηρητισμό⁴¹ και θεωρούν την παρουσία των μουσουλμάνων καταστροφική για το κράτος πρόνοιας⁴². Σύμφωνα με έρευνα που διενεργήθηκε το 2010 από το Πανεπιστήμιο του Münster, μόλις το 34% των δυτικογερμανών και το 26% των ανατολικογερμανών διάκειται θετικά απέναντι στους μουσουλμάνους. Επίσης, λιγότερο από το 30% στη Δυτική Γερμανία και 20% στην Ανατολική Γερμανία τάσσεται υπέρ της κατασκευής τζαμιών (Westfälische Wilhelms - Universität Münster, 2010). Παρεμφερή είναι και τα αποτελέσματα άλλης έρευνας, σύμφωνα με την οποία μόνο το 45% των Γερμανών έχει θετική άποψη για τους μουσουλμάνους (Pew Research Center, 2011, σελ. 3).

Η στάση αυτή της γερμανικής κοινωνίας αντικατοπτρίζεται πολλές φορές και στις δηλώσεις των γερμανών πολιτικών. Τον Οκτώβριο του 2010, ο πρωθυπουργός της Βαυαρίας Horst Seehofer, αφού επισήμανε τη δυσκολία που συναντούν οι μετανάστες με διαφορετική κουλτούρα να ενσωματωθούν στη γερμανική κοινωνία, είπε χαρακτηριστικά ότι η «πολυπολιτισμικότητα πέθανε» (Euronews, 2010). Λίγες ημέρες αργότερα, η καγκελάρια Angela Merkel δήλωσε, σχολιάζοντας την έλευση μεταναστών στη Γερμανία τη δεκαετία του 1960 «ξεγελάσαμε τον εαυτό μας, λέγοντας, δε θα μείνουν, κάποια στιγμή θα φύγουν, αλλά αυτό απέχει από την πραγματικότητα», καταλήγοντας ότι «η προσέγγιση της οικοδόμησης μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας όπου θα ζούσαμε ευτυχισμένοι ο ένας δίπλα στον άλλον απέτυχε, απέτυχε

ολοκληρωτικά» (BBC News, 2010). Πιο πρόσφατα, το Σεπτέμβριο του 2011, ο νεοτοποθετηθείς Υπουργός Εσωτερικών Hans-Peter Friedrich, αναφερόμενος ειδικότερα στην παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου στη Γερμανία, δήλωσε ότι «δεν μπορεί να αποδειχθεί ιστορικά πως το Ισλάμ αποτελεί “κομμάτι” της Γερμανίας» (Speigel Online International, 2011)⁴³.

2.1.ε. Η κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών

Οι μουσουλμάνοι της Γερμανίας –ανεξαρτήτως αν έχουν αποκτήσει τη γερμανική υπηκοότητα ή όχι– ζουν συγκεντρωμένοι σε συγκεκριμένες συνοικίες⁴⁴, πολλοί από αυτούς δε μιλούν καν γερμανικά⁴⁵, παρακολουθούν τα δικά τους τηλεοπτικά κανάλια και τα παιδιά τους μεγαλώνουν με τις δικές τους παραδόσεις. Αποτελούν, δηλαδή, μια διακριτή κοινότητα, που δεν έχει ενσωματωθεί στη γερμανική κοινωνία, αλλά υπάρχει παράλληλα με και ανεξάρτητα από αυτήν. Το εκπαιδευτικό τους επίπεδο εν γένει είναι αισθητά χαμηλότερο σε σχέση με τους πιστούς οποιασδήποτε άλλης θρησκείας⁴⁶, γεγονός που αφορά και τους μετανάστες δεύτερης γενιάς που γεννήθηκαν και έλαβαν εκπαίδευση στη Γερμανία (Haug S. et al., 2010, σ. 201,203), ενώ η επαφή τους με τους ντόπιους⁴⁷ είναι περιορισμένη (Haug S. et al., 2010, σ. 255,256). Ως προς τη θέση τους στην αγορά εργασίας, αξίζει να σημειώσουμε ότι η πλειοψηφία των απασχολούμενων σε χειρονακτικές εργασίες είναι μουσουλμάνοι μετανάστες, κυρίως τουρκικής καταγωγής (Haug S. et al., 2010, σ. 221), ενώ η θρησκεία μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά για την εύρεση εργασίας ή τη βαθμολογική ανέλιξη σε αυτή, γεγονός που πλήττει ιδιαίτερα τις γυναίκες που φορούν μαντήλα⁴⁸ (Open Society Institute, 2010, σ. 86, 94, 95).

2.2. ΓΑΛΛΙΑ

2.2.α. Χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών

Το Ισλάμ είναι η δεύτερη μεγαλύτερη θρησκεία στη Γαλλία⁴⁹, όπου ζουν περίπου 4.704.000 μουσουλμάνοι (The Pew Forum, 2011)⁵⁰, η πλειοψηφία των οποίων προέρχεται από χώρες της Βορείου Αφρικής⁵¹. Η μετανάστευση από μουσουλμανικές χώρες προς τη Γαλλία είχε ξεκινήσει από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εκτοξεύθηκε κατά τη δεκαετία του 1960⁵². Οι μουσουλμάνοι της Γαλλίας είναι πολύ συνεπείς στην τήρηση των λατρευτικών τους υποχρεώσεων, γεγονός ενδεικτικό της έντασης του θρησκευτικού τους συναισθήματος. Σύμφωνα με έρευνα του 2009, το 70% αυτών τηρεί τη νηστεία του Ραμαζανιού και το 33% προσεύχεται 5 φορές την ημέρα (U.S. Department of State, 2010, France). Ο βαθμός θρησκευτικότητας των μουσουλμάνων δε φαίνεται να έχει αρνητικό αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν το γαλλικό κράτος και τους πολίτες του. Σύμφωνα με έρευνα του 2006, το 42% των μουσουλμάνων της Γαλλίας αυτοπροσδιορίζονται πρωταρχικά ως Γάλλοι και δευτερευόντως με βάση τη θρησκεία τους⁵³ (Pew Research Center, 2006), παρόλο που, σύμφωνα με πρόσφατη δημοσκόπηση, το 68% των μουσουλμάνων της Γαλλίας είναι περισσότερο προσκολλημένο στα θρησκευτικά παρά στα εθνικά τους ιδεώδη (Sociovision, 2013).

2.2.β. Η πολιτική ενσωμάτωσης της Γαλλίας

Οι οικουμενικές αξίες της ισότητας, της δημοκρατίας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν την πεμπτούσια της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης στη Γαλλία και θεωρούνται θεμελιώδεις για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Επίσης, η δομή και η λειτουργία του γαλλικού κράτους στηρίζεται στην αρχή της λαϊκότητας, με την έννοια ότι το κράτος δεν υιοθετεί ευνοϊκή στάση απέναντι σε καμία θρησκεία και ότι όλοι όσοι κατοικούν στη γαλλική επικράτεια αντιμετωπίζονται ισότιμα και έχουν ίδια δικαιώματα και ευκαιρίες, ανεξαρτήτως του θρησκευτός τους. Ήδη από το 1905 έχει θεσπιστεί νόμος που καθιερώνει τον πλήρη διαχωρισμό εκκλησίας - κράτους (Laïcité).

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, το μοντέλο ενσωμάτωσης που υιοθετεί η Γαλλία είναι το αφομοιωτικό, σύμφωνα με το οποίο ο στόχος της ένταξης και της κοινωνικής συνοχής μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της αφομοίωσης στην κυρίαρχη γαλλική κουλτούρα, που στηρίζεται στις αρχές της δημοκρατίας, της ισότητας και της λαϊκότητας. Η έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ως εκδήλωση της διαφορετικότητας μεταξύ των μελών της γαλλικής κοινωνίας και ως αντιβαίνουσα στον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους, πρέπει να περιορίζεται στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής (Triandafyllidou A., 2005). Το γαλλικό δίκαιο ιθαγένειας υιοθετεί το δίκαιο του αίματος και, υπό προϋποθέσεις, το δίκαιο του εδάφους⁵⁴. Η εύκολη απόκτηση υπηκοότητας⁵⁵ από τους μετανάστες και τα παιδιά τους σημαίνει παραχώρηση σε αυτούς όχι κάποιων ιδιαίτερων προνομίων βάσει της εθνικής ή/και πολιτισμικής τους ταυτότητας, αλλά μόνο αυτών που απολαμβάνουν οι Γάλλοι πολίτες.

2.2.γ. ...και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζει τους μουσουλμάνους

Η λογική πίσω από το αφομοιωτικό μοντέλο βρίσκεται στη δημιουργία μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας που θα βασίζεται στην αποδοχή των θεμελιωδών για το γαλλικό κράτος αξιών από όλους όσοι κατοικούν στο έδαφός του. Για την ανάδειξη της ταυτότητας αυτής δεν πρέπει να υφίστανται (θετικές ή αρνητικές) διακρίσεις μεταξύ των μελών της κοινωνίας βάσει του θρησκευμάτος και, από την άποψη αυτή, «ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους αποτελεί το βασικό παράγοντα για την κοινωνική συνοχή» (Kastoryano R., 2006, σ. 62). Κατά συνέπεια, ο νόμος του 1905 ερμηνεύτηκε και εφαρμόστηκε με τον πλέον αυστηρό τρόπο και κατέληξε σε πλήρη απαγόρευση δημόσιας έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Παρόλο που ο νόμος αυτός δε στοχοποιούσε ειδικά τους μουσουλμάνους, η ορατή διαφορετικότητα του Ισλάμ σε σχέση με το γαλλικό τρόπο ζωής οδήγησε σε σύγκρουση τους με το γαλλικό κράτος⁵⁶. Το 1989 ξεκίνησε ο λεγόμενος «πόλεμος της μαντήλας», όταν τρεις μουσουλμάνες μαθήτριες αποβλήθηκαν επειδή φορούσαν μαντήλα (hijab) στο χώρο του σχολείου, με την αιτιολογία ότι τα θρησκευτικά σύμβολα απαγορεύονταν στα δημόσια σχολεία, γεγονός που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στο μουσουλμανικό πληθυσμό. Το θέμα επανερχόταν συνεχώς στο δημόσιο διάλογο⁵⁷ μέχρι το 2004⁵⁸, οπότε και απαγορεύτηκε η χρήση της μαντήλας (και άλλων

στοιχείων, ενδεικτικών της θρησκείας) στα δημόσια σχολεία, ενώ τον Απρίλιο του 2011 τέθηκε σε ισχύ νόμος που απαγορεύει τη χρήση μπούρκας σε δημόσιους χώρους⁵⁹.

Μάλιστα, η απαγόρευση της χρήσης της μαντήλας στα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα αφορά τόσο τους ενήλικες μαθητές, όσο και τους γονείς των μουσουλμάνων μαθητών που τους συνοδεύουν στις σχολικές εκδρομές, διότι, σύμφωνα με τον Υπουργό Παιδείας Luc Chatel, «όταν οι γονείς συνοδεύουν τα παιδιά τους στις σχολικές εκδρομές, συμμετέχουν ενεργά στην παροχή δημόσιας υπηρεσίας και, επομένως, θα πρέπει να συμμορφώνονται με την αρχή της ουδετερότητας» (Amnesty International, 2012, σ. 68).

2.2.δ. Η πολιτική της Γαλλίας απέναντι στους μουσουλμάνους και τις οργανώσεις τους

Στη Γαλλία υπάρχουν περίπου 1.600 χώροι λατρείας, η πλειοψηφία των οποίων δεν είναι τζαμιά (European Parliament, 2007, σ. 111), οι δε μουσουλμανικές οργανώσεις⁶⁰ που δραστηριοποιούνται στη χώρα είναι πολυάριθμες -φτάνουν τις 1.500 (European Parliament, 2007, σ. 111)- και αποκεντρωμένες, οργανώνουν συνήθως τη λειτουργία τους γύρω από χώρους λατρείας και δεν συνδέονται μεταξύ τους με κάποια σχέση ιεραρχίας. Το γαλλικό κράτος δε χρηματοδοτεί τις οργανώσεις αυτές⁶¹ ούτε την κατασκευή χώρων λατρείας, γεγονός που οδήγησε στην αναζήτηση των απαραίτητων κονδυλίων από τις χώρες προέλευσης, δίνοντάς τους έτσι τη δυνατότητα να ασκούν επιρροή στους χώρους αυτούς. Μεγάλο μέρος των ιμάμηδων δε μιλά τη γαλλική γλώσσα ούτε είναι γάλλοι πολίτες⁶². Το 2008 ξεκίνησε πρόγραμμα εκπαίδευσης μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών⁶³ σε Καθολικό Πανεπιστήμιο⁶⁴ του Παρισιού, προκειμένου να περιοριστεί ο ριζοσπαστικός λόγος των ιμάμηδων.

Τα δημόσια σχολεία είναι κοσμικά και δε διδάσκουν μαθήματα θρησκευτικών. Υπάρχουν όμως μουσουλμανικά ιδιωτικά σχολεία, τα οποία ακολουθούν πρόγραμμα που συμβαδίζει με τις προδιαγραφές των δημοσίων σχολείων, αλλά παρέχουν επίσης ισλαμική εκπαίδευση και οι μαθητές μπορούν να φορούν ενδυμασία που φανερώνει τη θρησκεία τους. Ορισμένα από τα σχολεία αυτά εντάσσονται σε ένα ειδικό καθεστώς και χρηματοδοτούνται εν μέρει από το κράτος⁶⁵.

Μαθήματα ισλαμικής παιδείας και ερμηνείας του Κορανίου παρέχονται συχνά από μουσουλμανικές οργανώσεις ή ακόμη και στο σπίτι, από μέλη της οικογένειας.

Το 1990, σε μια προσπάθεια καθιέρωσης διαλόγου με τις μουσουλμανικές κοινότητες, δημιουργήθηκε, με πρωτοβουλία και υπό την επίβλεψη του τότε Υπουργού Εσωτερικών Pierre Joxe, το Comité de réflexion pour l'Islam de France (CORIF), στο οποίο συμμετείχαν ηγέτες διαφόρων μουσουλμανικών κοινοτήτων. Το εγχείρημα δεν ευοδώθηκε και το CORIF σταμάτησε να λειτουργεί το 1993, υπό το βάρος των διαφωνιών μεταξύ των μελών του. Το 2002, πάλι με πρωτοβουλία του γαλλικού κράτους⁶⁶, δημιουργήθηκε το Conseil Français du Culte Musulman (CFCM), που περιλαμβάνει επιμέρους μουσουλμανικές οργανώσεις, με την προσδοκία να αποτελέσει έναν αντιπροσωπευτικό⁶⁷ οργανισμό-ομπρέλα που να εκπροσωπεί τους μουσουλμάνους και να συνδιαλέγεται με το γαλλικό κράτος.

2.2.ε. Η άποψη της γαλλικής κοινωνίας

Όπως προκύπτει από την έρευνα του Πανεπιστημίου του Münster, η Γαλλία είναι η χώρα με την πιο θετική στάση απέναντι στο Ισλάμ, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές. Το 56% των Γάλλων διάκειται θετικά απέναντι στους μουσουλμάνους, το 66% αυτών έχει επαφές με μουσουλμάνους στην καθημερινή του ζωή, ενώ τα 2/3 του πληθυσμού είναι υπέρ της κατασκευής τζαμιών (Westfälische Wilhelms - Universität Münster, 2010). Σύμφωνα δε με πιο πρόσφατη έρευνα, το 64% των Γάλλων έχει θετική άποψη για τους μουσουλμάνους, πλην όμως το 68% αυτών εκφράζει ανησυχία για ενδεχόμενα φαινόμενα ισλαμικού εξτρεμισμού (Pew Research Center, 2011, σελ. 3,4).

2.2.στ. Η κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών

Ένα μεγάλο μέρος των μουσουλμάνων της Γαλλίας έχει συγκεντρωθεί και κατοικεί σε υποβαθμισμένες γειτονιές, στα προάστια μεγάλων πόλεων⁶⁸ και μαστίζεται από την ανεργία και τη φτώχεια. Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας και η οικονομική ενσωμάτωση γίνεται

δυσκολότερη για τους μουσουλμάνους εξαιτίας της θρησκείας τους (Adida C. et al., 2010, σ. 5,6). Σύμφωνα με έρευνα του 2005, τα άτομα αλλοδαπής καταγωγής και ιδίως οι νέοι από χώρες του Μαγκρέμπ αντιμετωπίζουν πολύ υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με τους γηγενείς Γάλλους (EUMC, 2006, σ. 45). Η κατάσταση αυτή θίγει κυρίως όσους μουσουλμάνους φορούν ενδύματα ή άλλα σύμβολα δηλωτικά της θρησκείας τους και, συνεπώς, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τις μουσουλμάνες γυναίκες που φορούν μαντήλα (Amnesty International, 2012, σ. 40).

Άλλωστε, παρόλο που η γαλλική νομοθεσία απαγορεύει τις διακρίσεις και τη διαφορετική μεταχείριση λόγω της θρησκευτικής πίστης στον εργασιακό χώρο και στον τομέα της απασχόλησης εν γένει, τέτοιες διακρίσεις γίνονται εν τέλει αποδεκτές εάν «απορρέουν από έναν ουσιώδη επαγγελματικό στόχο, με την προϋπόθεση ότι ο στόχος αυτός είναι εύλογος και οι απαιτήσεις ανάλογες αυτού» (Amnesty International, 2012, σ. 43).

Επίσης, το 56% των μουσουλμάνων έχει χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (Sebian E.)⁶⁹. Είναι ενδεικτικό ότι από το 1989, οπότε και ξεκίνησε ο «πόλεμος της μαντήλας» ως τις αρχές της δεκαετίας του 2000 εκατοντάδες μουσουλμάνες μαθήτριες αποβλήθηκαν από τα σχολεία τους επειδή φορούσαν μαντήλα και αναγκάστηκαν είτε να εγκαταλείψουν εντελώς την εκπαίδευσή τους είτε να συνεχίσουν εξ αποστάσεως, με τη βοήθεια, συνήθως, μουσουλμάνων εκπαιδευτών (Soper J.C. and Fetzer J.S., 2007, σ. 935).

Οι συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών –η πλειοψηφία των οποίων είναι μουσουλμάνοι– στα υποβαθμισμένα γαλλικά προάστια οδήγησαν σε ένα βίαιο ξεσηκωμό τους το 2005. Κατά τη διάρκεια των ταραχών αυτών, οι μουσουλμάνοι δεν προέβαλαν αιτήματα που αφορούσαν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και τη δυνατότητα έκφρασής τους, αλλά κοινωνικά αιτήματα, που σχετιζόνταν με την καταπολέμηση της φτώχειας, της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού⁷⁰.

2.3. ΕΛΛΑΔΑ

2.3.α. Χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών

Στην Ελλάδα, η οποία έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, κατοικούν σήμερα περίπου 400.000 μουσουλμάνοι μετανάστες (The Pew Forum, 2011)⁷¹, που προέρχονται κυρίως από την Αλβανία, τις χώρες της Βορείου Αφρικής, της Μέσης Ανατολής, της Ινδικής χερσονήσου⁷² και από κάποιες χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής⁷³. Η μετανάστευση από μουσουλμανικές χώρες προς την Ελλάδα είναι κυρίως ανδρική, καθώς πολλοί αφήνουν τις οικογένειές τους στη χώρα προέλευσης (Ρούσσος, Σ)⁷⁴. Αναφορικά με την υιοθέτηση του στοιχείου της έντονης θρησκευτικότητας και το ρόλο του στον αυτοπροσδιορισμό των μεταναστών, δεν ισχύει μια ενιαία κατάσταση· οι Αλβανοί μετανάστες δεν είναι καθόλου θρήσκοι και μόνο τύποις μπορούν να θεωρηθούν μουσουλμάνοι⁷⁵, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για όσους προέρχονται από τις υπόλοιπες χώρες, για τους οποίους το Ισλάμ αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους⁷⁶. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα εργασία δε θα με απασχολήσει η περίπτωση των Αλβανών μεταναστών.

Η συμμετοχή σε οργανωμένες θρησκευτικές κοινότητες δεν είναι μεγάλη και οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας είναι από τους λιγότερο οργανωμένους στην Ευρώπη (Αγιούμπι Σ.). Τόσο οι μουσουλμάνοι μετανάστες όσο και οι οργανώσεις τους είναι αρκετά ανοιχτοί απέναντι στην ελληνική κοινωνία, αλλά δε λαμβάνουν πρωτοβουλίες που να προωθούν την πιο έντονη συναναστροφή και διάδραση με τους Έλληνες. Παρά τα ελλείμματα οργάνωσης, συμμετοχής και ανάληψης πρωτοβουλίας, οι κοινότητες μπορούν και κινητοποιούν τους μουσουλμάνους. Αυτό, βέβαια, γίνεται με αφορμή και ως αντίδραση σε συγκεκριμένα περιστατικά⁷⁷ και δε σχετίζεται με μια ευρύτερη αντίληψη περί ενσωμάτωσης. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, καταδεικνύει τη δυναμική των κοινοτήτων αυτών και την επίδρασή τους στη διαμόρφωσή των αιτημάτων των μουσουλμάνων μεταναστών και στον τρόπο διεκδίκησής τους. (Ρούσσος Σ.)

2.3.β. Η πολιτική ενσωμάτωσης της Ελλάδας

Η Ελλάδα, για πολλά χρόνια δεν ακολούθησε καμία πολιτική που να αποβλέπει στρατηγικά και μακροπρόθεσμα στην ενσωμάτωση των μεταναστών⁷⁸. Το δίκαιο του αίματος που υιοθετούσε η ελληνική έννομη τάξη ως το 2010, σε συνδυασμό με τη γραφειοκρατία που συνόδευε την εξέταση των αιτημάτων πολιτογράφησης και τη δυνατότητα αναπιολόγητης απόρριψης τους από τη διοίκηση, καθιστούσε στην πράξη σχεδόν αδύνατη την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας από τους μετανάστες.

Με το Ν. 3838/2010 διαμορφώθηκε ένα νέο πλαίσιο που διευκολύνει την απόκτηση ιθαγένειας από μετανάστες που ζουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα καθώς και από μετανάστες δεύτερης γενιάς και συμβαδίζει με αυτό των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών, όπως επίσης και με τις υποδείξεις της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του ΣΤΕ. Μετά τις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 2012, εξαγγέλθηκε τροποποίηση του ανωτέρω νόμου και του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου, προς την κατεύθυνση της αυστηροποίησης των προϋποθέσεων λήψης της ελληνικής ιθαγένειας⁷⁹. Ωστόσο, μέχρι στιγμής, δεν έχει ψηφιστεί από τη Βουλή τροποποίηση του ανωτέρω νόμου ούτε έχει κατατεθεί σχετικό νομοσχέδιο⁸⁰, αν και το θέμα βρίσκεται συνεχώς στο επίκεντρο της επικαιρότητας και του δημόσιου διαλόγου. Το Νοέμβριο του 2012 ο αναπληρωτής Υπουργός Εσωτερικών Χαράλαμπος Αθανασίου εξέδωσε έγγραφο, απευθυνόμενο στις αποκεντρωμένες διοικήσεις και στους δήμους της χώρας, με το οποίο ζητούσε να μην εφαρμόζουν το νόμο περί ιθαγένειας, καθώς αναμενόταν η έκδοση απόφασης από το Συμβούλιο της Επικρατείας περί της συνταγματικότητάς του ή μη. Τελικά, δυνάμει της με αριθμό 460/2013 απόφασης της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, κρίθηκαν ως αντίθετες στο Σύνταγμα οι προϋποθέσεις που έθετε ο νόμος 3838/2010 για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, με το σκεπτικό ότι τίθενται τυπικά και μόνο κριτήρια, χωρίς να εξετάζεται κατά περίπτωση το στοιχείο του δεσμού που έχει αποκτήσει ο μετανάστης με το ελληνικό κράτος. Με την έκδοση της απόφασης αυτής ανοίγει και νομικά ο δρόμος για τη μη εφαρμογή του Ν. 3838/2010 όπως επίσης και για την ακύρωση των πράξεων απονομής ιθαγένειας λόγω γέννησης ή φοίτησης σε ελληνικό σχολείο από το 2010 και εντεύθεν.

Στην Ελλάδα, η αντίληψη περί ενσωμάτωσης σημαίνει αποδοχή της θρησκευτικής και πολιτισμικής ετερότητας των μεταναστών, μέχρι του σημείου εκείνου που η διαφορετικότητα αυτή δεν καταστρατηγεί τις βασικές αξίες και τα κατοχυρωμένα δικαιώματα που διέπουν μια δημοκρατικά οργανωμένη κοινωνία (Τάκης Α.). Καθώς το ζητούμενο δεν είναι η αφομοίωση στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, στοιχεία ενδεικτικά της θρησκευτικής πίστης των μουσουλμάνων, όπως η ενδυμασία των γυναικών, δεν αποτελούν αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης ή απαγόρευσης.

Η παράμετρος της θρησκείας δε λαμβάνεται υπόψη στις δράσεις που προωθούν την ενσωμάτωση των μεταναστών και, έτσι, δεν έχει υιοθετηθεί πολιτική που να στοχεύει αποκλειστικά στην ενσωμάτωση των μουσουλμάνων. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ακολουθούμενες δράσεις μπορούν να επηρεάσουν άμεσα το μουσουλμανικό πληθυσμό της χώρας, παρόλο που δεν απευθύνονται αποκλειστικά σε αυτόν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρόγραμμα «Η μαμά μαθαίνει ελληνικά», στα πλαίσια του οποίου οι αλλοδαπές μητέρες παρακολουθούν μαθήματα ελληνικής γλώσσας, ενώ το παιδί τους απασχολείται σε άλλο χώρο, πρόγραμμα το οποίο δίνει τη δυνατότητα και στη μουσουλμάνη μητέρα να βγει από το σπίτι και να έρθει σε επαφή με την ελληνική γλώσσα και την ελληνική πραγματικότητα εν γένει.

Επίσημοι λατρευτικοί χώροι για τους μουσουλμάνους υπάρχουν μόνο στη Δυτική Θράκη⁸¹, στη Ρόδο και στην Κω και προορίζονται να καλύψουν τις ανάγκες του μουσουλμανικού πληθυσμού των περιοχών αυτών. Έτσι λοιπόν, έχει δημιουργηθεί πλήθος άτυπων τζαμιών⁸², τα οποία λειτουργούν χωρίς κρατική άδεια και χωρίς να πληρούν πολλές φορές βασικούς όρους ασφαλείας και υγιεινής. Αντιστοίχως, μουσουλμανικά νεκροταφεία υπάρχουν μόνο στη Δυτική Θράκη, στη Ρόδο και στην Κω⁸³. Η κατασκευή τζαμιού και μουσουλμανικού νεκροταφείου στην Αθήνα είναι πάγιο αίτημα των μουσουλμάνων της Ελλάδας⁸⁴ και έχει αποτελέσει αφορμή έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης. Με το Ν.3512/2006 προβλέφθηκε η δημιουργία τεμένους στην Αθήνα με έξοδα του ελληνικού κράτους και αποφασίστηκε ότι θα κατασκευαστεί στην περιοχή του Βοτανικού, σε έκταση που θα παραχωρήσει το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού. Το Δεκέμβριο του 2010, η Α. Νταλάρα, τότε Υφυπουργός Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, αρμόδια για μεταναστευτικά ζητήματα, τάχθηκε υπέρ της κατασκευής περισσότερων μικρών τζαμιών στις συνοικίες της Αθήνας

αντί ενός μεγάλου, κεντρικού τεμένους⁸⁵. Παρόλο που η άποψη αυτή δε διατυπώθηκε ως επίσημη κυβερνητική θέση, ίσως να σηματοδοτούσε μια στροφή της ελληνικής πολιτικής προς την κατεύθυνση αυτή, χωρίς, ωστόσο, να προλάβει καν να αναδειχθεί η δυναμική και η αποδοχή της λόγω των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης. Επίσης, το 2005 η Εκκλησία της Ελλάδος παραχώρησε έκταση 30 στρεμμάτων στο Σχιστό για τη δημιουργία μουσουλμανικού νεκροταφείου. Παρά τις σχετικές εξαγγελίες και αποφάσεις, κανένα από τα δύο έργα δεν έχει πραγματοποιηθεί έως σήμερα. Παρόλο που, περί το Σεπτέμβριο του 2012, ο τότε αρμόδιος Υπουργός Παιδείας Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος δήλωσε σχετικά με το ζήτημα της κατασκευής τεμένους ότι το υπουργείο Παιδείας *«δεν δύναται να ενεργήσει προς την κατεύθυνση μεταφοράς κονδυλίων»* και ότι, συνεπώς, *«ανατρέπεται και το υφιστάμενο χρονοδιάγραμμα»* (Χεκίμογλου Α., 2012), τελικώς, ένα μήνα περίπου αργότερα άρχισαν να γίνονται οι απαιτούμενες ενέργειες για τη δημοπράτηση και την έναρξη των εργασιών της κατασκευής (Μπενεκου Β., 2012). Σύμφωνα, δε, με τις πηγές από τον τύπο, το τζαμί που προκειται να κατασκευαστεί στο Βοτανικό θα είναι ένα κτήριο χωρίς μιναρέδες και χωρίς ισλαμικά μοτίβα στο εξωτερικό του.

Οι μουσουλμάνοι μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα σχηματίζουν ενώσεις κυρίως με βάση την κοινή εθνική καταγωγή⁸⁶ και δεν υπάρχουν πολλές αμιγώς μουσουλμανικές οργανώσεις⁸⁷. Η Πακιστανική Κοινότητα Ελλάδας αποτελεί μία από τις παλαιότερες και μεγαλύτερες κοινότητες μουσουλμάνων στην Ελλάδα, καθώς το 2008 αριθμούσε περίπου 18.000 μέλη (Ασλάμ Τ.). Η κοινότητα αυτή μεριμνά για την παροχή νομικών συμβουλών στα μέλη της, έχει διαμορφώσει το δικό της λατρευτικό χώρο, όπου διδάσκονται μαθήματα θρησκευτικών, ενώ σε έναν άλλο χώρο γίνονται μαθήματα της ελληνικής και της πακιστανικής γλώσσας, που προορίζονται κυρίως για τους ανήλικους μετανάστες. Αντίστοιχες δράσεις πραγματοποιούν και άλλες μικρότερες κοινότητες, όπως η Κοινότητα των Αφγανών στην Ελλάδα και η Σομαλική Κοινότητα Ελλάδας. Γενικά, δεν υπάρχει σαφής εικόνα για το χαρακτήρα και τη δράση των περισσότερων κοινοτήτων. *«Οι οργανώσεις είναι σαν τον καθρέφτη της κατάστασης των μεταναστών και μοιάζουν με τις άδειες διαμονής τους. Τη μία υπάρχουν, την άλλη δεν υπάρχουν. Εμφανίζονται σε κάποια χρονική στιγμή και για διάφορους λόγους μπορεί στη συνέχεια να διασπαστούν ή να διαλυθούν»* (Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών, 2008, σ. 6). Οι κοινότητες αυτές είναι συνήθως νομικά

πρόσωπα κατά το ελληνικό δίκαιο, δε λαμβάνουν κρατική χρηματοδότηση και παρέχουν στα μέλη τους μαθήματα αραβικών και ελληνικών, μελέτη του Κορανίου, ενώ πραγματοποιούν και κάποιες εκδηλώσεις κατά τις θρησκευτικές τους γιορτές. Μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει κάποια κρατική πρωτοβουλία για τη δημιουργία μιας κεντρικής, αντιπροσωπευτικής μουσουλμανικής οργάνωσης.

Η ορθόδοξη χριστιανική πίστη διδάσκεται σε όλες τις τάξεις της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης⁸⁸ και αποτελεί υποχρεωτικό μάθημα, από το οποίο μπορούν να εξαιρεθούν οι μουσουλμάνοι μαθητές. Ισλαμική εκπαίδευση δεν παρέχεται, με εξαίρεση τα μειονοτικά σχολεία της Δυτικής Θράκης, στα οποία φοιτούν οι μαθητές της μειονότητας, βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης. Επίσης, δεν υπάρχουν μουσουλμανικά ιδιωτικά σχολεία.

2.3.γ. Ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος

Σύμφωνα με το αρ. 3§1 του Συντάγματος, επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η διάταξη αυτή έχει περιγραφικό χαρακτήρα και απεικονίζει τα θρησκευτικά πιστεύω της πλειοψηφίας των Ελλήνων πολιτών⁸⁹, χωρίς να καθιερώνονται συνταγματικά κάποια ειδικά προνόμια υπέρ της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ωστόσο, η αριθμητική υπεροχή των –έστω τύποις- ορθοδόξων χριστιανών στην Ελλάδα καθώς και η σύνδεσή της Εκκλησίας με την ιστορία του ελληνικού κράτους, την καθιστούν «ένα μηχανισμό ο οποίος [...] έχει θεσμικό και ηθικό κύρος ως συλλογικός δημόσιος και κοινωνικός φορέας» (Τάκης Α.), έχει, δηλαδή, «ειδική πολιτειακή ισχύ»⁹⁰ (Χριστόπουλος Δ.), που της δίνει τη δυνατότητα να συμβάλει θετικά ή αρνητικά στην ενσωμάτωση των μεταναστών και των αλλοθρήσκων, είτε επηρεάζοντας την κοινή γνώμη είτε ασκώντας πολιτική πίεση.

Η ρητορική και η γενικότερη στάση της Εκκλησίας απέναντι στους μουσουλμάνους για πολλά χρόνια έδειχνε πως τους αντιμετώπιζε ως πρόβλημα, ως ένα είδος απειλής⁹¹. Από το 2005 και μετά αλλάζει στάση, όπως φαίνεται από ενέργειες όπως η παραχώρηση έκτασης για μουσουλμανικό νεκροταφείο. Το 2007, το Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλινοστούτων Μεταναστών της Εκκλησίας της Ελλάδος εξέδωσε μια μελέτη και συναφές σχέδιο δράσης⁹², όπου καταγράφηκαν τα άτυπα

τζαμιά της Αθήνας και συσχετίστηκαν με τους ορθόδοξους χριστιανικούς ναούς, αποβλέποντας στην επαφή και συνεργασία μεταξύ κληρικών και ιμάμηδων. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν τρεις συναντήσεις ιερέων και ιμάμηδων σε ενορίες, ανοιχτές στο κοινό, που προωθούσαν την ιδέα της αρμονικής συνύπαρξης των δύο θρησκειών, ενώ εκπρόσωποι της Εκκλησίας συχνά προσκαλούνται και παρευρίσκονται σε εκδηλώσεις που οργανώνουν οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας. Αξιολογώντας συνολικά το ρόλο της Εκκλησίας, φαίνεται ότι, πέρα από κάποιες κινήσεις σαν τις παραπάνω, είναι μάλλον αδιάφορη για το θέμα της ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών και δεν έχει τελικά ούτε θετικό ούτε αρνητικό αντίκτυπο σε αυτό.

2.3.δ. Η άποψη της ελληνικής κοινωνίας

Οι Έλληνες δε φαίνονται πολύ ανεκτικοί απέναντι στους μουσουλμάνους. Οι προβληματικές διμερείς σχέσεις με την Τουρκία, που διατρέχουν την πορεία του ελληνικού κράτους, έχουν επηρεάσει αρνητικά τη στάση των Ελλήνων απέναντι στο Ισλάμ, καθώς στη συνείδηση αρκετών οι μουσουλμάνοι ταυτίστηκαν με τους Τούρκους (Ρούσσοσ Σ.)⁹³. Μετά τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, η αντίληψη αυτή άρχισε να εγκαταλείπεται, να μετασχηματίζεται σταδιακά και να οδεύει προς το δυτικό τύπο ισλαμοφοβίας, που στερεοτυπικά συνδέει το Ισλάμ με τη βία και την τρομοκρατία, χωρίς ωστόσο η ελληνική κοινωνία να έχει φτάσει στο βαθμό ισλαμοφοβίας των λοιπών ευρωπαϊκών (Χριστόπουλος Δ.). Απολύτως ενδεικτική της παραπάνω στάσης της ελληνικής κοινωνίας είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με δημοσκόπηση του 2010, ενώ το 51% των Ελλήνων πιστεύει ότι το Ισλάμ οδηγεί πιο εύκολα στη βία σε σχέση με άλλες θρησκείες, το 70% αυτών δε θεωρεί ότι απειλείται από το Ισλάμ (Public Issue, 2010). Επίσης, η ελληνική κοινωνία δεν είναι πολύ εξοικειωμένη με τα σύμβολα των μουσουλμάνων ή τα στοιχεία εκείνα που είναι ενδεικτικά της θρησκευτικής τους ταυτότητας. Όπως προκύπτει από την παραπάνω έρευνα, το 46% των πολιτών διαφωνεί με την ανέγερση μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα⁹⁴, ενώ λέξεις όπως «μπούρκα» και «ισλαμική μαντήλα» προκαλούν αρνητική εντύπωση στο 67% και 62% αυτών αντίστοιχα. Ειδικότερα όμως για την περίπτωση της μουσουλμανικής μαντήλας, που αποτέλεσε αφορμή συγκρούσεων σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, παρά την αρνητική απόχρωση

που έχει η αποκτήση η έννοια, πιθανώς λόγω λανθάνοντος συσχετισμού της με τις πιο ακραίες πτυχές του Ισλάμ, οι Έλληνες δε φαίνεται να ενοχλούνται από τις γυναίκες που τη φορούν και δεν τη θεωρούν ως ένα είδος απειλής ή πρόκλησης⁹⁵.

Επιπλέον, οι εικόνες φτώχειας και εξαθλίωσης των μεταναστών, η υποβάθμιση περιοχών στο κέντρο της Αθήνας και η παραβατικότητα των μεταναστών σε εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου⁹⁶ καλλιεργούν και ενισχύουν τη «*διαδεδομένη αντίληψη που προσλαμβάνει το Ισλάμ ως κατώτερο, τους μουσουλμάνους ως απολίτιστους*» (Χριστόπουλος Δ.)⁹⁷. Παρά τα φαινόμενα ξενοφοβικού και ισλαμοφοβικού λόγου, που δίνουν την εντύπωση μιας κλειστής κοινωνίας μη ανεκτικής στην ετερότητα (Τάκης Α.), η πλειοψηφία των Ελλήνων δε φαίνεται να ενδιαφέρεται για τα θρησκευτικά πιστεύω των μεταναστών στην καθημερινή επαφή μαζί τους⁹⁸.

Ένα σχετικά καινούριο φαινόμενο που έκανε την εμφάνιση του περί τα μέσα του 2012 είναι η ενδυνάμωση του ακροδεξιού-εθνικιστικού κόμματος της Χρυσής Αυγής και η απήχησή του στους Έλληνες ψηφοφόρους, που κατέληξε στην είσοδό του στη Βουλή για πρώτη φορά μετά τις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου 2012 με ποσοστό 6,97% (Υπουργείο Εσωτερικών, Βουλευτικές Εκλογές Μάιος 2012) και μετά τις εκλογές της 6^{ης} Ιουνίου 2012 με ποσοστό 6,92% (Υπουργείο Εσωτερικών, Βουλευτικές Εκλογές Ιούνιος 2012). Μάλιστα, μετά τις ανωτέρω τελευταίες εκλογές της 6^{ης} Ιουνίου 2012, το συγκεκριμένο κόμμα, με έντονα αντιμεταναστευτική και αντιμουσουλμανική ρητορική⁹⁹, αύξησε περαιτέρω τη δημοτικότητα του, η οποία, σύμφωνα με δημοσκόπηση που διεξήχθη το Νοέμβριο του 2012, έφτανε κατά το χρόνο εκείνο στο 21% (Public Issue, 2012).

Παράλληλα, άρχισαν να παρατηρούνται συχνές επιθέσεις ξενοφοβικού/ρατσιστικού χαρακτήρα εναντίον μεταναστών που κατοικούν στην Ελλάδα, ζήτημα για το οποίο εξέφρασε την ανησυχία της τόσο η ύπατη αρμοστής του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα Nananethem Pillay (Η Ναυτεμπορική, 2012) όσο και ο επίτροπος του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα ανθρώπινα δικαιώματα Nils Muiznieks (Council of Europe, 2013).

2.3.ε. Η κατάσταση ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών

Ο βαθμός ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών διαφέρει σε μεγάλο βαθμό ανάλογα με τη χώρα προέλευσής τους. Οι Άραβες, που ήρθαν στην Ελλάδα για να μείνουν, έχουν ενσωματωθεί αρκετά καλά σε όλους τους τομείς. Μιλούν ελληνικά, είναι διασκορπισμένοι σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και εργάζονται σε τομείς αντίστοιχους με αυτούς στους οποίους απασχολούνται οι ημεδαποί¹⁰⁰. Αντιθέτως, οι υπόλοιποι –ιδίως όσοι ήρθαν για να περάσουν μέσω της Ελλάδας σε άλλες χώρες¹⁰¹- δε γνωρίζουν καλά ελληνικά, απασχολούνται στο δευτερεύον τμήμα της αγοράς εργασίας και είναι συγκεντρωμένοι σε συγκεκριμένες περιοχές, κυρίως στο κέντρο της Αθήνας¹⁰² (Ελγαντούρ Ν.), πολλοί από αυτούς είναι άστεγοι (EUMC, 2006, σ. 56), και ζουν σε μια κατάσταση γκετοποίησης, αν και ακόμη δεν έχουν διαμορφωθεί γκέτο αντίστοιχα με αυτά που υπάρχουν σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις (Ρούσσος Σ.).

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε, οι διαφορές ανάμεσα στις τρεις χώρες ως προς τη σχέση που έχουν ιστορικά με το Ισλάμ και την παρουσία μουσουλμάνων σε αυτές καθώς και ως προς τις πολιτικές ενσωμάτωσης που υιοθετούν είναι πολύ μεγάλες. Παρά τις υπάρχουσες διαφορές, ο στόχος της ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων μεταναστών δεν έχει επιτευχθεί σε καμία από αυτές. Κάνοντας μια συνολική αξιολόγηση της κατάστασης που επικρατεί στις υπό εξέταση χώρες, διαπιστώνουμε πως και στις τρεις περιπτώσεις οι μουσουλμάνοι μετανάστες ζουν περιχαρακωμένοι σε συγκεκριμένες περιοχές, δε γνωρίζουν καλά τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει τη συναναστροφή με τους ντόπιους και έχουν, γενικότερα, χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, δεν έχουν εύκολη πρόσβαση στην αγορά εργασίας και αντιμετωπίζουν προβλήματα όπως η ανεργία, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός.

Ένα κοινό στοιχείο που συναντάται στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ελλάδα είναι ότι δεν ακολουθείται οποιαδήποτε πολιτική που να συνεκτιμά τις ιδιαιτερότητες των μουσουλμάνων μεταναστών και να αποσκοπεί ειδικότερα στην ενσωμάτωση της συγκεκριμένης μερίδας του πληθυσμού. Νομίζω πως εδώ υπάρχει ένα παράδοξο, καθώς η θρησκεία δε θεωρήθηκε ως μια σημαντική παράμετρος που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την υιοθέτηση πολιτικών ή/και δράσεων ενσωμάτωσης των μουσουλμάνων, παρόλο που «...διαδραματίζει έναν ειδικό ρόλο ως ο καταλύτης για τη σύγκρουση, το πολιτισμικό στοιχείο που δεν μπορεί να αφομοιωθεί, το χαρακτηριστικό που παρουσιάζεται σχεδόν 'απειλητικό' για τις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης» (Triandafyllidou A., 2005).

Στο πρώτο κεφάλαιο ανέφερα ότι για να προσεγγίσουμε με πληρότητα το ζήτημα της επίδρασης της θρησκείας στην ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών θα πρέπει να το εξετάσουμε τόσο από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής όσο και από τη σκοπιά του μετανάστη. Θα πρέπει, δηλαδή, αφενός να ερευνήσουμε αν η χώρα υποδοχής προσπαθεί να τους ενσωματώσει και ακολουθεί πολιτικές που κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση, συνυπολογίζοντας τον παράγοντα θρησκεία, αφετέρου αν οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι θέλουν να ενσωματωθούν. Στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου θα

προσπαθήσω να ερμηνεύσω τα στοιχεία που εξέθεσα στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζοντας τις δύο παραπάνω παραμέτρους. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου θα αναπτύξω τα τελικά συμπεράσματα της έρευνας.

3.1. ΑΝΑ ΧΩΡΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

3.1.α. Γερμανία

Από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής: Η πλειοψηφία των μουσουλμάνων μεταναστών της Γερμανίας προέρχεται από χώρες που δεν είχαν προηγούμενους δεσμούς με το γερμανικό κράτος, για παράδειγμα μέσω αποικιών. Αυτό σημαίνει ότι η γερμανική κοινωνία, η οποία ήταν ιδιαίτερος ομοιογενής, δεν ήταν καθόλου εξοικειωμένη με το μουσουλμανικό στοιχείο. Μέχρι και σήμερα, το Ισλάμ αντιμετωπίζεται ως κάτι ξένο και, παρόλο που η ίδια η Γερμανία προκάλεσε τη μετανάστευση και εγκατάσταση στο έδαφος της μουσουλμανικών πληθυσμών, δεν ενδιαφέρεται να τους ενσωματώσει. Αντιθέτως μάλιστα, ακόμη και όταν οι ρήτρες ανακύκλωσης εργατικού δυναμικού καταργήθηκαν και οικογένειες μουσουλμάνων εγκαταστάθηκαν στη Γερμανία, εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει την παρουσία τους στη χώρα ως παροδική, εθελουφλώντας στην εν τοις πράγμασι δημιουργία μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας με ισχυρή ισλαμική παρουσία¹⁰³.

Το γεγονός ότι η Γερμανία δεν επεδίωξε την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών είναι εμφανές και διάχυτο σε όλο το φάσμα των πολιτικών που έχει υιοθετήσει. Το γεγονός ότι ο νόμος περί ιθαγένειας στηριζόταν μέχρι πρόσφατα στο δίκαιο του αίματος καταδεικνύει πόσο σημαντική ήταν η διατήρηση της εθνικής και πολιτισμικής ομοιογένειας, η οποία απειλείται να αλλοιωθεί από τους μουσουλμάνους. Επίσης, η μη αναγνώριση της μουσουλμανικής κοινότητας ως δημόσιας αρχής -εκτός από την πρακτική συνέπεια που σχετίζεται με τη χρηματοδότηση- σημαίνει στην ουσία και αποκλεισμό της από τη διαμόρφωση και την άσκηση πολιτικής. Νομίζω ότι πρόκειται για έναν θεσμικό αποκλεισμό των μουσουλμάνων, που αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται από τη γερμανική πολιτεία και την υποδεέστερη θέση που κατέχουν σε σχέση με τους πιστούς άλλων θρησκειών, δεδομένου ότι δεν αντιμετωπίζονται σε ισότιμη βάση.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε και μια ακόμη παράμετρο που επηρέασε τη στάση των Γερμανών απέναντι στους μουσουλμάνους. Μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την επανένωση της Γερμανίας, το Ανατολικό τμήμα είχε να προσφέρει άφθονα εργατικά χέρια για να απασχοληθούν σε τομείς που ως τότε κάλυπταν κυρίως οι μετανάστες. Κατά συνέπεια, οι εργάτες που προέρχονταν από την Ανατολική Γερμανία αντιμετώπιζαν ανταγωνιστικά τους μουσουλμάνους μετανάστες, γεγονός που ενέτεινε τα αισθήματα ρατσισμού εναντίον τους.

Από τη σκοπιά του μετανάστη: Από την πλευρά τους, οι μουσουλμάνοι μετανάστες φάνηκαν απρόθυμοι να ενταχθούν σε μια χώρα όπου το επίσημο κράτος όχι μόνο δεν ακολουθεί καμία πολιτική για να τους ενσωματώσει αλλά αντιμετωπίζει τη θρησκεία τους διαφορετικά σε σχέση με τις υπόλοιπες θρησκείες, η δε κοινωνία διάκειται αρνητικά απέναντί τους. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος αυτών δε μιλά γερμανικά και δεν έχει επαφές με τους ντόπιους καθώς και ο ολοένα και μειούμενος αριθμός πολιτογραφήσεων των Τούρκων μεταναστών είναι, κατά τη γνώμη μου, ενδεικτικά του ότι δεν ενδιαφέρονται να συμμετάσχουν στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας και να επιταχύνουν, με τον τρόπο αυτό, την ενσωμάτωσή τους. Έτσι λοιπόν, μη κάνοντας προσπάθειες να ενσωματωθούν, κατέληξαν να ζουν οριοθετημένοι χωρικά σε συγκεκριμένες περιοχές, διατηρώντας το δικό τους πολιτισμικό πρότυπο, τα δικά τους ήθη, έθιμα και τρόπο ζωής, τη δική τους γλώσσα. Μάλιστα, ο θεσμικός και κοινωνικός αποκλεισμός των μουσουλμάνων οδήγησε ενδεχομένως σε στροφή τους προς το Ισλάμ και, ιδίως, τις πιο ριζοσπαστικές εκδοχές του, ενίσχυσε την παρουσία και αύξησε την απήχηση των συντηρητικών σαλαφιστών και επέτρεψε την ανάπτυξη μιας συντηρητικής ρητορικής από τους «εισαγόμενους» ιμάμηδες των τζαμιών της Γερμανίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε άρθρο του γερμανικού περιοδικού SPIEGEL, η απήχηση που απολαμβάνουν οι νεαροί ιμάμηδες της Γερμανίας με ιδιαίτερος ριζοσπαστικό λόγο «λέει πολλά για τους μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς, όπως επίσης και για τις αποτυχίες της πολιτικής ενσωμάτωσης της Γερμανίας. Είναι οι φονταμενταλιστές ιεροκήρυκες, και όχι η πατρίδα τους, αυτοί που καταφέρουν να προσφέρουν στους νεαρούς μουσουλμάνους ένα όραμα» (Bartsch M. et al., 2012).

Η κατάσταση γκετοποίησης που έχει διαμορφωθεί εξηγεί, κατά τη γνώμη μου, και τη χαμηλή συμμετοχή των μουσουλμάνων στις

οργανωμένες θρησκευτικές κοινότητες. Νομίζω πως τα στοιχεία που ευνοούν τη συμμετοχή στις οργανώσεις αυτές – επαφή με ομοεθνείς και ομοθρήσκους, ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης, συναισθηματική ασφάλεια- οι μουσουλμάνοι μετανάστες μπορούν να τα βρουν και στα μουσουλμανικά γκέτο, στις μη οργανωμένες, θα λέγαμε μουσουλμανικές κοινότητες που δημιουργήθηκαν στην πράξη και που ζουν περιχαρακωμένα. Η αναγνώριση των μετριοπαθών θρησκευτικών οργανώσεων των μουσουλμάνων ως δημόσιων φορέων θα τους έδινε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα και θα μπορούσε να ευνοήσει τη συμμετοχή των μουσουλμάνων σε αυτές. Με τον τρόπο αυτό οι μουσουλμάνοι θα εντάσσονταν σε οργανώσεις, μέσω των οποίων και θα κάλυπταν κάποιες ανάγκες τους και θα γίνονταν πιο δραστήρια και ενεργά μέλη της κοινωνίας, χωρίς να διακυβεύεται η κοινωνική συνοχή από τη ριζοσπαστική ρητορική που αναπτύσσεται στα πλαίσια άλλων παρόμοιων φορέων.

3.1.β.Γαλλία

Από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής: Οι σχέσεις της Γαλλίας με τα κράτη από τα οποία προέρχεται η πλειοψηφία των μουσουλμάνων που ζουν στη χώρα, ξεκινούν από πολύ παλιά και ανάγονται στο αποικιοκρατικό παρελθόν της Γαλλίας στις χώρες της Αφρικής¹⁰⁴. Το γεγονός αυτό έχει ποικίλες προεκτάσεις και επιδρά με πολλαπλό τρόπο στην ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών. Από τη μία πλευρά, η Γαλλία εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως «ηγεμονική δύναμη» και να συμπεριφέρεται ανάλογα, προσδίδοντας στους μουσουλμάνους που προέρχονται από πρώην αποικίες της δευτερεύουσα θέση στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου. Όπως αναφέρει η Α. Τριανταφυλλίδου «*οι πρώτης ή δεύτερης γενιάς μετανάστες, κυρίως από τις χώρες του Μαγκρέμπ, υποεκπροσωπούνται στις πολιτικές και διοικητικές ελίτ*» (Triandafyllidou A., 2005). Παράλληλα, όμως, οι μακρόχρονοι δεσμοί που διατηρεί η Γαλλία με μουσουλμανικούς πληθυσμούς δημιουργεί μια σχέση κατανόησης και αποδοχής του Ισλάμ από τους γηγενείς Γάλλους, γεγονός που ευνοεί την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η θετική - ή τουλάχιστον συγκριτικά θετικότερη - στάση των Γάλλων απέναντι στους μουσουλμάνους καθώς και το γεγονός ότι δεν είναι αντίθετοι στην κατασκευή τζαμιών.

Η ανοχή, ωστόσο, της γαλλικής κοινωνίας απέναντι στο Ισλάμ εξασθενεί μπροστά στην καχυποψία –σχεδόν εχθρικήτητα- απέναντι στα θρησκευτικά σύμβολα και, γενικότερα, σε οποιαδήποτε ενέργεια δηλωτική των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Το Ισλάμ αντιμετωπίζεται με ακόμη μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες θρησκείες. Για παράδειγμα, οι κάτοικοι της Αλγερίας, όταν αυτή βρισκόταν υπό γαλλική κυριαρχία, μπορούσαν να αποκτήσουν τη γαλλική υπηκοότητα αν ήταν καθολικοί ή εβραίοι, όχι όμως αν ήταν μουσουλμάνοι¹⁰⁵. δηλαδή, *«το Ισλάμ γινόταν αντιληπτό ως ένα εμπόδιο για τη Γαλλικότητα – και με τον ένα ή άλλο τρόπο, αυτό ισχύει και σήμερα»* (Giry S., 2006). Η προτεραιότητα που δίνεται στην αφομοίωση στην κυρίαρχη δυτική κουλτούρα και στη διατήρηση του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους δεν αφήνει κανένα περιθώριο για την υιοθέτηση πολιτικής που να λαμβάνει υπόψη τις θρησκευτικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των μουσουλμάνων. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, το γαλλικό κράτος δεν έχει επιτρέψει καμία εξαίρεση για τους μουσουλμάνους από τα μέτρα που υπηρετούν την αρχή της λαϊκότητας.

Ειδικότερα το ζήτημα της απαγόρευσης της ισλαμικής μαντήλας, η χρήση της οποίας αποτελεί μια σαφή και δημόσια «δήλωση» του θρησκευόμενου του προσώπου που τη φορά, είναι αρκετά περίπλοκο, καθώς η μαντήλα θεωρήθηκε ότι απειλεί τον κοσμικό χαρακτήρα του γαλλικού κράτους και την ομαλή ζωή σε αυτό, ενώ συνδέθηκε και με ζητήματα που αφορούν τη θέση της γυναίκας στο Ισλάμ και την παραβίαση των δικαιωμάτων της (Maussen M., 2006, σ. 5). Έτσι, *«από τη μια πλευρά προβάλλεται το προφανές ατομικό δικαίωμα στην επιλογή του τρόπου ένδυσης, από την άλλη υπογραμμίζεται η ανάγκη προάσπισης του γαλλικού δημόσιου σχολείου που, βασισμένο στις αρχές της γαλλικής επανάστασης, αρνείται κάθε θρησκευτική εκδήλωση ή επιρροή»* (ΙΟΣ, 1997). Ωστόσο, η απαγόρευση της χρήσης της μαντήλας σε ενήλικες μαθητές/σπουδαστές καθώς και σε μουσουλμάνες μητέρες που συνοδεύουν τα παιδιά τους σε σχολικές εκδηλώσεις δεν μπορεί να δικαιολογηθεί με το πρόταγμα της επιλογής του τρόπου ένδυσης, ως μέσου έκφρασης της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελεύθερης ανάπτυξης της, καθώς οι ενήλικες είναι λιγότερο επιρρεπείς στην άσκηση πίεσης και λιγότερο ευεπηρεάστοι σε σχέση με τα μικρά παιδιά (Amnesty International, 2012, σ. 69).

Κατά τη γνώμη μου, η Γαλλία επιθυμεί να ενσωματώσει τους μουσουλμάνους που ζουν στο έδαφός της, έχει όμως εγκλωβιστεί στην

άποψη που θέλει την αφομοίωση στο πολιτισμικό της πρότυπο ως μονόδρομο και δεν αντιλαμβάνεται την έννοια της ενσωμάτωσης έξω από αυτήν¹⁰⁶. Η δημιουργία μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας, με εμφανή την εθνική, θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα των πληθυσμών που την απαρτίζουν, δεν έχει θέση στο γαλλικό μοντέλο ενσωμάτωσης. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Nicolas Sarkozy το 2004, όταν ήταν Υπουργός Οικονομικών: «είτε μου αρέσει είτε όχι το Ισλάμ είναι η δεύτερη μεγαλύτερη θρησκεία στη Γαλλία. Επομένως, πρέπει να αφομοιωθεί, με το να γίνει πιο γαλλικό» (The Economist, 2004).

Από τη σκοπιά του μετανάστη: Από την πλευρά τους, οι πρώτης γενιάς μουσουλμάνοι μετανάστες, οι οποίοι έχουν μνήμες από την πρόσφατη ιστορία της Γαλλίας ως αποικιακής δύναμης, αντιμετωπίζουν με επιφυλακτικότητα τη χώρα στην οποία κατοικούν και εξακολουθούν να την αντιλαμβάνονται ως δυνάστη. Για το λόγο αυτό μάλιστα, πολλοί από αυτούς δεν επιθυμούσαν να λάβουν γαλλική υπηκοότητα. Οι μετανάστες αυτοί αρνούσαν να αποδεχτούν το μόνιμο χαρακτήρα της παραμονής τους στη Γαλλία και, θεωρώντας τη θρησκεία τους ως σύμβολο της αντιπαλότητας τους με του Γάλλους και «αντίδοτο» στην αφομοίωση, προσκολλούνταν περισσότερο σε αυτήν. Οι απόψεις αυτές πέρασαν ενδεχομένως από τους γονείς στα παιδιά, αν και τελικά το στοιχείο αυτό δεν είναι τόσο έντονο στη δεύτερη και τρίτη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών, που δείχνουν πιο αποστασιοποιημένοι από το Ισλάμ, με διάθεση να υιοθετήσουν βασικά στοιχεία του δυτικού τρόπου ζωής (Cesari J., 2002, σ. 3).

Επίσης, η ανελαστικότητα της Γαλλίας απέναντι στη δημόσια έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ερμηνεύτηκε από τους μουσουλμάνους ως μια επίθεση ειδικά προς τη δική τους θρησκεία. Εν μέρει, η αντίληψη αυτή είναι δικαιολογημένη, λόγω της επιφυλακτικότητας απέναντι στο Ισλάμ, στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω¹⁰⁷. Βέβαια, η αρχή της λαϊκότητας δεν αφορά ούτε «θίγει» μόνο τους μουσουλμάνους. Ωστόσο, οι υπόλοιπες θρησκείες, πέραν του γεγονότος ότι ενδεχομένως δεν έχουν τόσο έντονη δημόσια έκφραση, είχαν συνηθίσει και αποδεχτεί την κατάσταση αυτή ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε και υιοθετήθηκε ο νόμος για το διαχωρισμό εκκλησίας - κράτους. Η παρουσία των μουσουλμάνων στη Γαλλία, όμως, σημείωσε αριθμητική έκρηξη από τη δεκαετία του 1960 και μετά, οπότε και οι μουσουλμάνοι ήρθαν για πρώτη φορά αντιμέτωποι με τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους, θεωρώντας ότι στοχοποιούνται μόνο αυτοί.

Νομίζω ότι ο μεγάλος αριθμός θρησκευτικών οργανώσεων έρχεται να καλύψει το κενό που έχει δημιουργήσει η απαρέγκλιτη και στείρα εφαρμογή της αρχής της λαϊκότητας. Οι περισσότερες από τις οργανώσεις αυτές είναι αρκετά μετριοπαθείς, σέβονται τον κοσμικό χαρακτήρα του γαλλικού κράτους και δεν ωθούν τα μέλη τους προς τον εξτρεμισμό. (Giry S., 2006). Μέσω των οργανώσεων αυτών οι μουσουλμάνοι της Γαλλίας ικανοποιούν τις λατρευτικές τους ανάγκες, συμμετέχουν σε έθιμα και παραδόσεις που σχετίζονται με τη θρησκεία τους, όπως η τέλεση τελετουργικών σφαγών και η διανομή γευμάτων *halal*, λαμβάνουν ισλαμική εκπαίδευση και, γενικότερα, εκφράζουν ελεύθερα και ανοιχτά τα θρησκευτικά τους πιστεύω.

Σε γενικές γραμμές, οι μουσουλμάνοι της Γαλλίας, κυρίως οι δευτέρης και τρίτης γενιάς, έχουν διάθεση να ενσωματωθούν. Ωστόσο, όσο συνεχίζει η Γαλλία να στοχεύει στην αφομοίωση, προσπαθώντας να συμπίεσει την έκφραση της θρησκευτικής και πολιτισμικής ετερότητας των μουσουλμάνων, και όσο υπάρχουν διακρίσεις σε βάρος των τελευταίων λόγω της θρησκείας τους δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την υιοθέτηση μιας ταυτότητας διαμαρτυρίας και ελλοχεύει ο κίνδυνος «... μια ομάδα χωρίς πολιτικά δικαιώματα να αρχίσει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μια περιθωριοποιημένη μειονότητα, να αποκοπεί από τις κυρίαρχες δημοκρατικές αξίες και να προωθήσει την ιδέα μιας υπερεθνικής μουσουλμανικής κοινότητας (*umma*) ως μιας εναλλακτικής κοινωνίας» (Giry S., 2006).

3.1.γ. Ελλάδα

Από τη σκοπιά της χώρας υποδοχής: Κατ' αρχάς, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, η κυρίαρχη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο Ισλάμ δεν ήταν ιδιαίτερος εχθρική, δεν το αντιμετώπιζε, δηλαδή, ως απειλή. Παρά τα φαινόμενα ξενοφοβικού και ισλαμοφοβικού λόγου, τα οποία καλλιεργούνται και αναπαράγονται σε μεγάλο βαθμό από τα ΜΜΕ (Τάκης Α.), η ελληνική κοινή γνώμη δε δείχνει να διέπεται ακόμη από το στερεοτυπικό τύπο ισλαμοφοβίας που συναντάμε σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στις καλές σχέσεις που διατηρεί η χώρα με τα αραβικά κράτη αλλά και στο ότι δε συνέβη επί ελληνικού εδάφους τρομοκρατικό χτύπημα, αντίστοιχο με αυτά του Λονδίνου και της Μαδρίτης (Χριστόπουλος Δ.)¹⁰⁸. Παράλληλα, οι Έλληνες έχουν αρχίσει να

ξεπερνούν την καχυποψία με την οποία αντιμετώπιζαν συλλήβδην τους μουσουλμάνους, εξαιτίας των όχι και τόσο αρμονικών σχέσεων της χώρας με την Τουρκία.

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική κοινωνία και η πολιτεία αντιλαμβάνονται το Ισλάμ ως κάτι ξένο και μη συμβατό με τα ελληνικά δεδομένα. Το γεγονός αυτό οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, σε ένα πλήθος παραγόντων και, πρώτα απ' όλα, στην πρόσφατη –ιδίως σε σχέση με τις παραδοσιακές ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής μεταναστών– έλευση μουσουλμάνων μεταναστών στην Ελλάδα¹⁰⁹. Βέβαια, η παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου στη χώρα είναι πολύ παλαιότερη, με τη μουσουλμανική μειονότητα στη Δυτική Θράκη. Η ύπαρξη ωστόσο ελλήνων πολιτών μουσουλμανικού θρησκευόμενου, όπως είναι τα μέλη της μειονότητας, δε δημιούργησε την απαραίτητη τριβή και εξοικείωση με το Ισλάμ και τους πιστούς του. Αυτό συνέβη διότι το καθεστώς προστασίας της μειονότητας βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης δημιουργεί μια περιχαράκωση των μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη και, συνεπώς, το Ισλάμ αντιμετωπίστηκε ως μια θρησκεία που έχει θέση μόνο στην περιοχή αυτή (Χριστόπουλος Δ.). Θα πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη η χριστιανική θρησκευτική ταυτότητα των Ελλήνων, η οποία αποτελεί στην ουσία ταυτότητα εθνική και, επομένως, ισχυρή, καθώς η ορθόδοξη πίστη αποτέλεσε βασικό συστατικό στοιχείο του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων ως τέτοιων (Ρούσσος, Σ.)¹¹⁰. Το γεγονός αυτό επηρεάζει σίγουρα τη στάση της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στο Ισλάμ, το οποίο θεωρείται ότι δεν έχει θέση σε μια κατά βάση χριστιανική χώρα¹¹¹.

Κατά τη γνώμη μου, οι παραπάνω παράγοντες έχουν επηρεάσει σημαντικά την πολιτική της Ελλάδας, με αποτέλεσμα οι δράσεις που υιοθετούνται να μη λαμβάνουν υπόψη τα ιδιαίτερα θρησκευτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων και να μη στοχεύουν ειδικά στην ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία. Η Ελλάδα δεν έχει αποφασίσει ακόμη να κάνει το μεγάλο βήμα και να αποδεχτεί ότι οι μουσουλμάνοι είναι πλέον κομμάτι της ελληνικής πραγματικότητας και πρέπει να τους ενσωματώσει, εναγκαλιζόμενη τη διαφορετικότητά τους. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η ολιγωρία για την κατασκευή τεμένους και μουσουλμανικού νεκροταφείου στην Αθήνα, η μη παροχή ισλαμικής παιδείας στα σχολεία και η μη έναρξη επίσημου και θεσμοθετημένου διαλόγου μεταξύ κράτους και μουσουλμανικών οργανώσεων, παραβλέποντας μάλιστα συστάσεις και προτροπές περιφερειακών οργανισμών όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης. Ειδικά για το ζήτημα του

τζαμιού στην Αθήνα, που αποτελεί ίσως το πιο φλέγον ζήτημα, η κωλυσιεργία, μέχρι πρότινος τουλάχιστον, ήταν πρωτοφανής και νομίζω ότι οφείλεται εν μέρει στη γραφειοκρατία που ταλανίζει τις δημόσιες υπηρεσίες αλλά κυρίως στο φόβο της εκάστοτε κυβέρνησης για το πολιτικό κόστος που θα συνεπάγεται ένα τέτοιο έργο, δεδομένου ότι μεγάλο μέρος των Ελλήνων αντιτίθεται στην κατασκευή του.

Περαιτέρω, η αύξηση των υποστηρικτών του εθνικιστικού κόμματος της Χρυσής Αυγής που οδήγησε στην είσοδό του στο ελληνικό κοινοβούλιο αναδεικνύει μια νέα δυναμική και θα επηρεάσει αναπόφευκτα επί το αυστηρότερο τις πολιτικές που θα υιοθετήσει το ελληνικό κράτος απέναντι στους μετανάστες γενικότερα, μεταξύ των οποίων και οι μουσουλμάνοι. Το συγκεκριμένο κόμμα στρέφεται εναντίον κάθε μορφής εθνικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής ετερότητας και τη δαιμονοποιεί σε μια εποχή που οι ανοχές της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη διαφορετικότητα γίνονται ολοένα και πιο περιορισμένες, κυρίως λόγω της οικονομικής κρίσης που μαστίζει τη χώρα και της συνακόλουθης δυσaráσκείας των Ελλήνων, στα πλαίσια της οποίας οι μετανάστες γίνονται ο εύκολος στόχος, τα εξιλαστήρια θύματα προς τα οποία διοχετεύεται η συσσωρευμένη λαϊκή οργή. Σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, όπως αυτή που διανύει η Ελλάδα, η συνήθης κατηγορία που αποδίδεται στους μετανάστες, είναι ότι συνδέονται άρρηκτα με την αύξηση της ανεργίας, με το επιχείρημα ότι μας «παίρνουν» τις δουλειές,¹¹² όπως επίσης και με την αύξηση της εγκληματικότητας. Σημειωτέον ότι η ρητορική αυτού του τύπου στοχοποιεί τους μετανάστες εν γένει, ως φορείς της διαφορετικότητας και δεν αφορά μόνο τους μουσουλμάνους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα.

Από τη σκοπιά του μετανάστη: Οι μουσουλμάνοι μετανάστες της Ελλάδας αντιλαμβάνονταν ότι, μέχρι πρόσφατα, η ελληνική κοινωνία δεν τους αντιμετώπιζε με εχθρικότητα¹¹³. Ωστόσο, αυτό δεν αλλάζει επ' ουδενί το γεγονός ότι κατοικούν σε μια χώρα που αγνοεί την ετερότητά τους, δεν ακολουθεί καμία πολιτική για να τους ενσωματώσει και δεν καλύπτει βασικές τους ανάγκες που συνδέονται με τη θρησκευτική τους πίστη, όπως η δημιουργία λατρευτικών χώρων και νεκροταφείου και η παροχή ισλαμικής εκπαίδευσης στα σχολεία. Παράλληλα, ζουν απομονωμένοι, πολλοί από αυτούς υπό συνθήκες ανέχειας, αδυνατώντας να βρουν εργασία ή απασχολούμενοι σε προσωρινές, χαμηλής αμοιβής εργασίες, χωρίς ασφάλιση¹¹⁴, ενώ πρόσφατα, όπως όλοι οι μετανάστες, άρχισαν να γίνονται αποδέκτες μιας ολοένα

εντεινόμενης εχθρικότητας που επισφραγίστηκε με την αύξηση της δημοτικότητας της Χρυσής Αυγής και την είσοδό της στο ελληνικό κοινοβούλιο. Το αποτέλεσμα είναι να νιώθουν περιθωριοποιημένοι και να βιώνουν ένα έντονο αίσθημα ανασφάλειας, το οποίο ορισμένοι προσπαθούν να αμβλύνουν μέσω της συμμετοχής σε οργανωμένες κοινότητες. Μέχρι στιγμής, οι οργανώσεις αυτές δε φαίνεται να έχουν εξτρεμιστικό χαρακτήρα και φροντίζουν κυρίως να προσφέρουν στα μέλη τους κάποιες διευκολύνσεις που δεν τους παρέχει το ελληνικό κράτος¹¹⁵.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μουσουλμάνοι δημιουργούν μια δυναμική συσπείρωσής τους γύρω από το Ισλάμ, ριζοσπαστικοποίησής τους και υιοθέτησης μιας ταυτότητας διαμαρτυρίας¹¹⁶. Σύμφωνα με το Δ. Χριστόπουλο *«αυτή τη στιγμή υπάρχουν όλα τα στοιχεία εκείνα, τα οποία επιτρέπουν και συγκριτικά αιτιολογούν την εδραίωση ενός φονταμενταλισμού και στην Ελλάδα: μιας ιδεολογίας, δηλαδή, που θα είναι το αποκούμπι όλων αυτών των ανθρώπων»*. Παράλληλα, ελλοχεύει ο κίνδυνος να συνδεθούν τα θρησκευτικά αιτήματα με τα κοινωνικά, να θεωρηθεί, δηλαδή, ότι οι κακές συνθήκες διαβίωσης των μουσουλμάνων μεταναστών και οι τυχόν διακρίσεις σε βάρος τους οφείλονται στο θρήσκευμά τους. Στην περίπτωση αυτή, ενδέχεται να διαμορφωθεί ένα κίνημα διαμαρτυρίας στο οποίο το Ισλάμ δε θα αποτελεί μόνο μια θρησκευτική ή ακόμη και εθνική ταυτότητα, αλλά και μία κοινωνική ταυτότητα, η οποία θα εμπνέει τους αγώνες τους (Ρούσσος Σ.).

3.2 ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αξιολογώντας συνολικά και συνδυάζοντας τα πορίσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: Βασικό κοινό στοιχείο μεταξύ των τριών χωρών είναι ότι η παράμετρος της θρησκείας δε λαμβάνεται υπόψη στις πολιτικές ενσωμάτωσης και στις επιμέρους δράσεις που ακολουθούνται, για λόγους που διαφέρουν στην κάθε περίπτωση. Η Γερμανία αντιμετώπισε την παρουσία των μουσουλμάνων ως προσωρινό φαινόμενο και την αγνόησε, η Γαλλία εγκλωβίστηκε σε μια αυστηρή ερμηνεία του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους, ενώ η Ελλάδα βρίσκεται σε μια κατάσταση αμηχανίας, σα να μην έχει συνειδητοποιήσει την παρουσία μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων μεταναστών στο έδαφός της και την ανάγκη ενσωμάτωσής τους και να μην είναι έτοιμη να διαχειριστεί την κατάσταση που διαμορφώθηκε. Ανεξαρτήτως της λογικής που υπάρχει πίσω από τις πολιτικές αυτές, το αποτέλεσμα είναι η μη ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών, όπως την ορίσαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, η θεωρία ότι η ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω πολιτικών που δεν παραβλέπουν τη διαφορετικότητα και τις ιδιαιτερότητες τους, αλλά την αποδέχονται και εντάσσουν την παράμετρο αυτή στις δράσεις που υιοθετούνται. Με τον τρόπο αυτό και οι μουσουλμάνοι, από την πλευρά τους, δε θα νιώθουν ανεπιθύμητοι και περιθωριοποιημένοι και, επομένως, θα ενισχύεται η βούλησή τους να ενσωματωθούν και να γίνουν ενεργά μέλη μιας κοινωνίας που δεν τους αντιμετωπίζει με καχυποψία ή εχθρικότητα, τους αποδέχεται όπως είναι, παρά την ετερότητά τους, χωρίς να αισθάνονται την ανάγκη να καταφύγουν σε ριζοσπαστική ρητορική και ενέργειες.

Επίσης, επιβεβαιώνεται και στις τρεις περιπτώσεις η υπόθεση ότι, όταν στη χώρα υποδοχής έχει διαμορφωθεί μια ισχυρή ταυτότητα – εθνική στη Γερμανία, εθνική/θρησκευτική στην Ελλάδα και πολιτισμική στη Γαλλία- η οποία έρχεται σε αντίθεση με το πολιτισμικό και θρησκευτικό πρότυπο των μουσουλμάνων μεταναστών, τότε η ενσωμάτωση τους δυσχεραίνεται, καθώς παρατηρούνται δύο φαινόμενα που το ένα καλλιεργεί και συντηρεί το άλλο. Από τη μία πλευρά, η χώρα υποδοχής αντιμετωπίζει το Ισλάμ ως κάτι που δεν έχει θέση σε αυτήν και επομένως είτε το αφήνει να υπάρχει ανεξάρτητα από αυτήν (όπως στη Γερμανία και στην Ελλάδα) είτε επιχειρεί να το αφομοιώσει στην κυρίαρχη κουλτούρα της (όπως στη Γαλλία). Για το

λόγο αυτό δεν ακολουθεί στοχευμένες πολιτικές που να αποβλέπουν στην ενσωμάτωση ειδικά των μουσουλμάνων, με τα αποτελέσματα που ανέφερα στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο. Παράλληλα, τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ αλλά και τα μεταγενέστερα που συνέβησαν σε ευρωπαϊκά κράτη και η ανάπτυξη ενός αισθήματος ισλαμοφοβίας στην Ευρώπη ενισχύουν ακόμη περισσότερο την καχυποψία απέναντι στους μουσουλμάνους, δημιουργώντας μια στερεοτυπική αντίληψη για το βίαιο, επικίνδυνο και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα των ανθρώπων αυτών. Από την άλλη πλευρά, οι μουσουλμάνοι αντιλαμβάνονται την επιφυλακτικότητα αυτή των ευρωπαϊκών κρατών και στρέφονται περισσότερο προς το Ισλάμ, υιοθετώντας μια ριζοσπαστική ταυτότητα διαμαρτυρίας. Αυτό το στοιχείο είναι πιο ισχυρό στη Γαλλία και τη Γερμανία και είναι εμφανές από περιστατικά όπως, για παράδειγμα, η συμμετοχή χιλιάδων μουσουλμάνων σε διαδηλώσεις στη Γαλλία το 2004 ενάντια στην απαγόρευση της μαντήλας στα δημόσια σχολεία καθώς το γεγονός ότι όλο και περισσότερες γυναίκες στην Ευρώπη φορούν την ισλαμική μαντήλα¹¹⁷. Στην Ελλάδα δεν έχει παρατηρηθεί ακόμη το φαινόμενο αυτό, αλλά υπάρχουν όλες οι συνθήκες που να ευνοούν μια τέτοια δυναμική και, μάλιστα, για λόγους πολύ απλούστερους από αυτούς που τροφοδότησαν τον ισλαμικό εξτρεμισμό στην υπόλοιπη Ευρώπη¹¹⁸.

Το ζήτημα για την Ελλάδα είναι τι ακριβώς μπορεί να διδαχθεί από την ευρωπαϊκή εμπειρία και ειδικότερα από χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία, όπου η επαφή με το μουσουλμανικό στοιχείο είναι παλαιότερη και εντονότερη. Νομίζω ότι η υιοθέτηση από την Ελλάδα ενός μοντέλου παρόμοιου με αυτό της Γαλλίας, με την επιβολή της κατάργησης των θρησκευτικών μουσουλμανικών συμβόλων θα ήταν υποκριτική και αναποτελεσματική. Κατ' αρχάς, η Ελλάδα είναι μια χώρα στην οποία τα θρησκευτικά σύμβολα της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας έχουν περίοπτη θέση και είναι συνδεδεμένα με την κουλτούρα και την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων. Μια απόφαση, επομένως, που, με το πρόσχημα της μη συμβατότητας του Ισλάμ με τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους ή το κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, θα εμπόδιζε την ελεύθερη και δημόσια έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μουσουλμάνων θα προκαλούσε έντονες αντιδράσεις στο μουσουλμανικό πληθυσμό της χώρας, καθώς θα ερμηνευόταν – δικαιολογημένα κατά τη γνώμη μου – ως πράξη που στρέφεται εναντίον των ιδίων και της θρησκείας τους.

Ούτε η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας, όπως κατέληξε στην πράξη να ισχύει στη Γερμανία -παρόλο που δεν ήταν συνειδητή πολιτική επιλογή που εφαρμοζόταν για παράδειγμα μέσω μέτρων θετικής διάκρισης- φαίνεται να είναι βιώσιμη στην Ελλάδα, δεδομένου ότι δεν υπάρχει μια κυρίαρχη και αποδεκτή από όλους πολιτική κουλτούρα που να υπερβαίνει τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των επιμέρους ομάδων του πληθυσμού και να αποτελεί εννοποιητικό παράγοντα. Το να αφήνεις κοινότητες που διαφοροποιούνται σημαντικά από την πλειοψηφία του κοινωνικού συνόλου ως προς τα θρησκευτικά τους πιστεύω, το σύστημα αξιών τους και το πολιτισμικό τους πρότυπο απλά να υπάρχουν και να πληθαίνουν, χωρίς πρωτοβουλίες για την ενσωμάτωσή τους, οδηγεί, κατά τη γνώμη μου αναπόφευκτα, στην περιχαράκωσή τους και στη δημιουργία παράλληλων κοινωνιών.

Νομίζω ότι ένα θετικό πρώτο βήμα είναι η κατασκευή ενός μεγάλου τζαμιού στην Αθήνα, που θα έχει συμβολικό χαρακτήρα, καθώς και επιμέρους ευκτήριων οίκων που θα καλύπτουν τις λατρευτικές ανάγκες των πολυάριθμων και ετερόκλητων ως προς το δόγμα του Ισλάμ που ασπάζονται, μουσουλμάνων της Ελλάδας. Οι ενέργειες αυτές, πέραν του ότι θα λύσουν κάποια πρακτικά προβλήματα των μουσουλμάνων που συνδέονται με τη θρησκευτική τους πίστη και λατρεία, θα καταδείξουν ότι η Ελλάδα αναγνωρίζει και αποδέχεται τους μουσουλμάνους ως αναπόσπαστο πλέον κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Επίσης, η ύπαρξη επίσημων χώρων λατρείας θα προκαλέσει συσπείρωση των μουσουλμάνων γύρω από αυτούς και θα ευνοήσει την οργάνωσή τους, με τη δημιουργία κοινοτήτων που θα έχουν τους χώρους αυτούς ως πυρήνα των δραστηριοτήτων τους. Οι οργανώσεις αυτές θα είναι γνωστές στο κράτος, το οποίο θα έχει εικόνα της δράσης τους, ώστε να μην προωθούν ριζοσπαστικό λόγο¹¹⁹ και θα πρέπει να τηρούν την αρχή της διαφάνειας, να έχουν δηλαδή κοινωνική λογοδοσία και να είναι αντιπροσωπευτικές. Μέσω των οργανώσεων αυτών θα μπορέσει να ξεκινήσει ένας διάλογος του κράτους αλλά και άλλων φορέων, όπως για παράδειγμα η Εκκλησία της Ελλάδας, με τους μουσουλμάνους που ζουν στην Ελλάδα. Μέτρα όπως τα ανωτέρω θα κάνουν σαφή την πρόθεση του ελληνικού κράτους να ενσωματώσει τους μουσουλμάνους μετανάστες, εντείνοντας, συγχρόνως, τη θέληση των τελευταίων να ενταχθούν, αισθανόμενοι πως η θρησκεία τους και η διαφορετικότητά τους αντιμετωπίζονται με σεβασμό. Τα προβλήματα, βέβαια, που δε συνδέονται απευθείας με τη θρησκευτική πίστη των μουσουλμάνων μεταναστών, όπως η φτώχεια και η ανεργία δε θα

μπορέσουν να λυθούν με πρωτοβουλίες όπως οι παραπάνω. Νομίζω όμως πως η επίλυση των ζητημάτων που σχετίζονται κατεξοχήν με τη θρησκεία είναι το θεμελιώδες, είναι η αφετηρία από την οποία θα πρέπει να ξεκινήσει η Ελλάδα για την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών. Από τη στιγμή που το ελληνικό κράτος επιλύσει αυτά τα πρακτικά προβλήματα και οι μουσουλμάνοι αρχίσουν να αντιμετωπίζονται σε ισότιμη βάση σε σχέση με τους πιστούς άλλων θρησκειών θα μπορέσουν τόσο οι μετανάστες όσο και οι αρμόδιοι φορείς να εστιάσουν και να εργαστούν από κοινού για τα υπόλοιπα, ουσιώδη ζητήματα που απασχολούν τους μουσουλμάνους της Ελλάδας, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της ενσωμάτωσης και της κοινωνικής συνοχής.

Σημειώσεις

¹Στη θεωρία δεν υπάρχει συμφωνία ως προς κατά πόσο οι όροι «ένταξη» και «ενσωμάτωση» εκφράζουν το ίδιο περιεχόμενο, ούτε έχει υιοθετηθεί ακόμη κάποιος ευρέως αποδεκτός ορισμός. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας οι όροι θεωρούνται ταυτόσημοι.

²Η πρώτη από τις 11 βασικές αρχές για την ενσωμάτωση που έχει υιοθετήσει η Ε.Ε. χαρακτηρίζει ρητά την ενσωμάτωση ως «αμφίδρομη διαδικασία» (Council of the European Union, 2004, σ. 17). Όπως αναφέρει η D. Ανταμον, «η ευθύνη για την ενσωμάτωση των μεταναστών βαρύνει πολλούς δρώντες: τους ίδιους τους μετανάστες τις κυβερνήσεις και τους θεσμούς αλλά και τους πολίτες της κοινωνίας της χώρας υποδοχής» (Ανταμον D., 2009, σ. 7).

³Το συγκεκριμένο όρο τον χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο σοσιαλδημοκράτης Heinz Buschowsky, δήμαρχος του Neukölln, μιας δημοτικής περιφέρειας του Βερολίνου, στην οποία κατοικούν πολλοί μουσουλμάνοι μετανάστες, προκειμένου να περιγράψει την κατάσταση γκετοποίησης που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή.

⁴Βλ. σχετικά The Pew Forum, 2011 – INTERACTIVE MAPS: EUROPE 2010, διαθέσιμο στο <http://features.pewforum.org/muslim-population-graphic/> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 9:31 πμ).

⁵Βλ. σχετικά The Pew Forum on Religion and Public Life, 2011 - TABLES: Muslim Population by Country, διαθέσιμο στο <http://features.pewforum.org/muslim-population/#> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 9:33 πμ).

⁶Σύμφωνα με το παραδοσιακό ισλαμικό δίκαιο, ο σύζυγος μπορεί να ασκεί σωματική βία σε βάρος της συζύγου του, μπορεί να λύσει το γάμο αναπιολόγητα, με μονομερή δήλωσή του, ενώ διαθέτει μόνο αυτός δικαίωμα στην επιμέλεια των παιδιών. Επίσης, οι άνδρες μπορούν να είναι πολυγαμικοί, έχοντας δικαίωμα να παντρευτούν και μη μουσουλμάνα, χωρίς να ισχύει το αντίστροφο (Δαλακούρα Κ., 2008, σ. 78).

⁷Ο Salman Rushdie ήταν συγγραφέας του βιβλίου «Σατανικοί Στίχοι», το οποίο προκάλεσε οργή στο μουσουλμανικό κόσμο, καθώς είχε πολλές αναφορές στον Μωάμεθ και στο Κοράνι. Τόσο ο ίδιος όσο και συνεργάτες του έγιναν στόχος φανατικών ισλαμιστών όταν, το 1989, ο Αγιατολάχ Χομείνι, εξέδωσε διάταγμα (φετβά), σύμφωνα με το οποίο κάθε μουσουλμάνος έχει το ιερό καθήκον να σκοτώσει τον ίδιο καθώς και όποιον ενεπλάκη στην έκδοση του βιβλίου. Το διάταγμα αυτό συνοδεύτηκε από επικήρυξη 3 εκατομμυρίων δολαρίων, που προσέφερε ένας ιρανός επιχειρηματίας.

⁸Ο Theo Van Gogh, γνωστός επικριτής του Ισλάμ, είχε σκηνοθετήσει μια αμφιλεγόμενη ταινία, με θέμα την κακομεταχείριση των γυναικών στις μουσουλμανικές κοινωνίες, η οποία προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις στο

μουσουλμανικό κόσμο. Δολοφονήθηκε από έναν φανατικό μουσουλμάνο, ο οποίος, μάλιστα, δήλωσε ότι ενήργησε στο όνομα της θρησκείας του.

⁹Το Σεπτέμβριο του 2005, η εφημερίδα Jyllands - Posten στη Δανία δημοσίευσε 12 σκίτσα του Μωάμεθ με τίτλο «τα πρόσωπα του Μωάμεθ» που θεωρήθηκαν ασεβή, καθώς το Κοράνι απαγορεύει την απεικόνισή του, και προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων και διαμαρτυριών στο μουσουλμανικό κόσμο. Τα σκίτσα αναδημοσιεύτηκαν και σε άλλα ευρωπαϊκά έντυπα, ως μια κίνηση υπεράσπισης της ελευθερίας έκφρασης. Το θέμα δεν φαίνεται να έχει ακόμη ξεχαστεί από τους μουσουλμάνους, καθώς το Δεκέμβριο του 2010 η αστυνομία της Δανίας συνέλαβε 5 ισλαμιστές που σχεδίαζαν επίθεση με στόχο την εν λόγω εφημερίδα και τους εργαζομένους σε αυτήν.

¹⁰Ο όρος ισλαμοφοβία «υποδηλώνει μια εχθρική στάση απέναντι στο Ισλάμ και τους Μουσουλμάνους, που βασίζεται στην πρόσληψη του Ισλάμ ως του εχθρού και ως μιας κρίσιμης, αναπόφευκτης και απόλυτης απειλής στην ευημερία “μας” ακόμη και στην ύπαρξή “μας”» (Bravo López F., 2011, σ. 570).

¹¹Την 1^η Ιουλίου 2012 ανέβηκε στο διαδικτυακό τόπο youtube ένα βίντεο διάρκειας 14 λεπτών, το οποίο θεωρήθηκε προσβλητικό για τους μουσουλμάνους, καθώς απεικονίζει τον προφήτη Μωάμεθ, γεγονός που ούτως ή άλλως θεωρείται βλάσφημο, ενώ επιπλέον τον παρουσιάζει ως ένα πρόσωπο βίαιο και άπληστο. Το βίντεο αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση των απανταχού μουσουλμάνων, ταραχές ξέσπασαν στις αραβικές χώρες, ενώ το αμερικανικό προξενείο στη Λιβύη έγινε στόχος επίθεσης ενόπλων που κατέληξε στο θάνατο του αμερικανού πρέσβη Christofer Stevens.

¹²Για παράδειγμα, πρόσφατη έρευνα έδειξε ότι στη Γαλλία, οι μουσουλμάνοι έχουν 2,5 φορές λιγότερες πιθανότητες να κληθούν σε επαγγελματική συνέντευξη, σε σχέση με χριστιανούς με τα ίδια τυπικά προσόντα. Και μόνο το άκουσμα του ονόματός τους, λειτουργεί συχνά αποτρεπτικά για τους πιθανούς εργοδότες (Adida C. et al, 2010, σ. 4,5).

¹³Σύμφωνα με τη θεωρία της δυαδικής αγοράς εργασίας, η αγορά εργασίας χωρίζεται σε δύο διακριτά τμήματα και ειδικότερα: α) στο πρωτεύον, που περιλαμβάνει θέσεις εργασίας σε επικερδείς επιχειρήσεις, συνήθως εντάσεως κεφαλαίου, οι οποίες είναι σταθερές και καλά αμειβόμενες, με ασφαλιστική κάλυψη και πιθανότητες επαγγελματικής ανέλιξης και β) στο δευτερεύον, που περιλαμβάνει θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης, ασταθείς και χαμηλά αμειβόμενες, συχνά χωρίς ασφάλιση. Η μετάβαση από το δευτερεύον τμήμα στο πρωτεύον είναι εξαιρετικά δύσκολη.

¹⁴Η ίδια άποψη περί ενσωμάτωσης εκφράζεται και στη Σύσταση 1625/2003 της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του ΣΤΕ όπου αναφέρει ότι «οι πολιτικές ενσωμάτωσης πρέπει να έχουν το διπλό στόχο να παρέχουν στους μετανάστες τα μέσα ώστε να μπορούν να λειτουργήσουν στην κοινωνία όπου κατοικούν και να αναπτύξουν τις δυνατότητές τους, διατηρώντας παράλληλα την πολιτισμική και εθνική τους ταυτότητα...». Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι

γίνονται αποδεκτές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των συνταγματικά κατοχυρωμένων αρχών στο όνομα της θρησκευτικής ετερότητας.

¹⁵Της τότε Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.

¹⁶Για παράδειγμα, το 1961 υπεγράφη μεταξύ Γερμανίας και Τουρκίας συμφωνία που στόχευε στην προώθηση της μετανάστευσης Τούρκων εργατών στη Γερμανία.

¹⁷Ο γερμανικός όρος είναι *gastarbeiter*.

¹⁸Αυτό γινόταν συνήθως μετά από ένα ή δύο χρόνια παραμονής και εργασίας των μεταναστών στη Γερμανία.

¹⁹Αυτό συνέβη επειδή ήταν οικονομικά ασύμφορη για τις επιχειρήσεις η συνεχής αντικατάσταση εκπαιδευμένων και ήδη ειδικευμένων εργατών με νέους ανειδίκευτους. Ο όρος αυτός, στην παραπάνω αναφερόμενη συμφωνία της Γερμανίας με την Τουρκία, καταργήθηκε το 1964.

²⁰Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η σχετική έκθεση του Deutsche Islam Konferenz, σύμφωνα με την οποία οι μουσουλμάνοι στη Γερμανία κυμαίνονται μεταξύ 3,8 και 4,3 εκατομμυρίων (Haug S. et al, 2010, σ. 12).

²¹Το ποσοστό των μεταναστών τουρκικής καταγωγής στη Γερμανία ανέρχεται περίπου σε 63%. Ακολουθούν οι μουσουλμάνοι από χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, που αντιστοιχούν στο 14% του μουσουλμανικού πληθυσμού της χώρας (Haug S. et al, 2010, σ. 310).

²²Σύμφωνα με έρευνα του Brubaker (βλ. σχετικά Παπαδοπούλου Δ., 2009, σ. 202), τη δεκαετία του 1980 οι Τούρκοι, παρόλο που αποτελούσαν τη μεγαλύτερη ομάδα μεταναστών στη Γερμανία, είχαν τα χαμηλότερα ποσοστά πολιτογράφησης (0,7 ανά 1000 κατοίκους), γεγονός ενδεικτικό της γενικότερης δυσκολίας στην απόκτηση της ιθαγένειας. Το ποσοστό αυτό ήταν αισθητά μικρότερο σε σχέση με μετανάστες διαφορετικής εθνικής προέλευσης και θρησκευόμενος (για παράδειγμα η αντίστοιχη αναλογία ανερχόταν για τους Γιουγκοσλάβους σε 3,7, τους Ιταλούς σε 1,5 και τους Ισπανούς σε 1,4 ανά 1000 κατοίκους).

²³Οι μετανάστες εξακολουθούσαν, όμως, να μην έχουν δικαίωμα διπλής ιθαγένειας.

²⁴Τα 3/5 του πληθυσμού στη Γερμανία είναι χριστιανοί. Από το σύνολο των 82 εκατομμυρίων κατοίκων, περίπου 25,2 εκατομμύρια ασπάζονται το δόγμα της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας και 24,5 εκατομμύρια της ευαγγελικής εκκλησίας (U.S. Department of State, 2010, Germany).

²⁵Σύμφωνα με τη σελίδα του EURESIS NET (European Studies on Religion and State Interaction) οι σχέσεις εκκλησίας και κράτους στη Γερμανία στηρίζονται στις αρχές της ουδετερότητας (το κράτος δεν αναμειγνύεται σε ζητήματα που

αφορούν τη θρησκευτική πίστη και δε δείχνει προτίμηση σε κάποια συγκεκριμένη θρησκεία), της ανοχής (το κράτος αναγνωρίζει όλες τις θρησκευτικές κοινότητες και αναλαμβάνει την υποχρέωση να τους παρέχει χώρους λατρείας) και της ισότητας (το κράτος αντιμετωπίζει ισότιμα όλες τις θρησκευτικές κοινότητες· έχει, ωστόσο, τη δυνατότητα να τους χορηγεί διαφορετικό νομικό καθεστώς, χωρίς να παραβιάζει την παραπάνω υποχρέωσή του). Βλ. σχετικά EURESIS NET, *State and Church in Germany*, διαθέσιμο στο <<http://www.euresisnet.eu/Pages/ReligionAndState/GERMANY.aspx>> (τελευταία επίσκεψη 3-6-2013, 9:56 πμ).

²⁶Στο Βερολίνο και την Έσση.

²⁷Στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, τη Βαυαρία, τη Βρέμη, την Κάτω Σαξωνία, τη Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία και το Σάαρλαντ.

²⁸Οι θρησκευτικές αυτές κοινότητες οργανώνονται στη βάση της κοινής εθνικής καταγωγής - χώρας προέλευσης των μελών τους, κυρίως σε επίπεδο κρατιδίων. Τις μουσουλμανικές κοινότητες μπορούμε να τις διακρίνουμε ανάλογα με τη σχέση που επιδιώκουν να έχουν με τη γερμανική κοινωνία σε αποκλειστικές ή αποσχιστικές (*exclusivists/separatists*) και σε ενταξιακές (*integrationists*) (Warner C. and Wenner M., 2006, σ. 465)

²⁹Για παράδειγμα, οι θρησκευτικές κοινότητες που αναγνωρίζονται ως δημόσιοι φορείς μπορούν να έχουν τα δικά τους νοσοκομεία

³⁰Το γερμανικό κράτος επιβάλλει ένα φόρο στα μέλη των θρησκευτικών αυτών κοινοτήτων. Ένα μέρος των κρατικών εσόδων από τους φόρους αυτούς επιστρέφεται στις κοινότητες.

³¹Ο λόγος που προβάλλει το γερμανικό κράτος για το γεγονός αυτό είναι η απουσία μιας κεντρικής, αντιπροσωπευτικής και αποδεκτής από όλους τους μουσουλμάνους οργάνωσης, που να συνδιαλέγεται και να συνεργάζεται με την εκάστοτε γερμανική κυβέρνηση. Ωστόσο, όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα του Deutsche Islam Konferenz (DIK), «η αναγνώριση του Κορανίου και της Ιερής Παράδοσης (*Sunnah*) ως μια κοινή βάση θα πρέπει να είναι αρκετά», προκειμένου να αναγνωριστούν οι μουσουλμανικές κοινότητες ως δημόσιοι φορείς. (ορ. σχετικά στην επίσημη ιστοσελίδα του DIK <http://www.deutsche-islam-konferenz.de/cIn_092/nn_1917124/SubSites/DIK/EN/BisherigeErgebnisse/Religionsunterricht/religionsunterricht-node.html?__nnn=true>, τελευταία επίσκεψη 26-10-2012, 11.22 πμ). Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι στις μουσουλμανικές κοινότητες παρέχονται ορισμένες αρμοδιότητες, όπως, για παράδειγμα, η συνεργασία με κρατικούς φορείς για την παροχή ισλαμικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία.

³²Το ίδιο ισχύει για τους λατρευτικούς χώρους όλων των θρησκειών, για τους οποίους δεν προβλέπεται παροχή κρατικής χρηματοδότησης. Ορισμένες εξαιρέσεις ισχύουν για λόγους που εξηγούνται ιστορικά, όπως στην περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας για την ανακατασκευή συναγωγών ή τη δημιουργία

νέων, λόγω του «ένοχου» παρελθόντος της Γερμανίας και της στάσης της απέναντι στους εβραίους κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

³³Το ίδιο αναφέρεται και σε έρευνα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στην οποία γίνεται λόγος για περίπου 2.400 με 2.500 χώρους λατρείας. (European Parliament, 2007, σ. 115).

³⁴βλ. επίσης και τη σχετική συνέντευξη που παραχώρησε ο R. Ceylan στο περιοδικό Newsweek (Giglio M., 2010)

³⁵βλ. σχετικά Spiegel on line International, 2008.

³⁶Γενικά στη Γερμανία την ευθύνη για τη θρησκευτική εκπαίδευση την έχουν οι οργανωμένες κοινότητες της εκάστοτε θρησκείας, οι οποίες είναι αναγνωρισμένοι δημόσιοι φορείς,

³⁷Στην πράξη, η διοργάνωση μαθημάτων ισλαμικής εκπαίδευσης συνάντησε αρκετές δυσκολίες, καθώς οι κυβερνήσεις των επιμέρους κρατίδιων δεν αναγνώριζαν κάποια μουσουλμανική οργάνωση ως αντιπροσωπευτική και αρμόδια για να συνεργαστούν. Σταδιακά, ωστόσο, οι αρμόδιοι φορείς στα περισσότερα κρατίδια συνειδητοποίησαν την ανάγκη παροχής ισλαμικής παιδείας και ήρθαν σε συμφωνία με τοπικές μουσουλμανικές οργανώσεις, υιοθετώντας σχετικά προγράμματα.

³⁸Σύμφωνα με έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, το 2007 υπήρχαν μόλις 3 ισλαμικά σχολεία (European Parliament, 2007, σ. 116).

³⁹Το πρόγραμμα ανακοινώθηκε το Νοέμβριο του 2010. Σχετικά τμήματα διαθέτουν τα πανεπιστήμια Tübingen, Osnabrück, Nürnberg και Frankfurt, ενώ ο προϋπολογισμός για το εν λόγω πρόγραμμα ανέρχεται, σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Υπουργείου Παιδείας της Γερμανίας στο ποσό των € 20.000 (Federal Ministry of Education and Research, Contemporary Integration Policy: Islamic Theology at German Universities).

⁴⁰Οι μουσουλμανικές οργανώσεις που περιλαμβάνει είναι: η Τουρκο-Ισλαμική Ένωση για Θρησκευτικές Υποθέσεις, (Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion), η Ένωση Ισλαμικών Πολιτισμικών Κέντρων (Verband Islamischer Kulturzentren), η Κοινότητα των Αλεβιτών στη Γερμανία (Alevitische Gemeinde Deutschland), η Ισλαμική Κοινότητα των Βοσνίων στη Γερμανία (Islamische Gemeinschaft der Bosniaken in Deutschland) και το Κεντρικό Συμβούλιο των Μαροκινών στη Γερμανία (Zentralrat der Marokkaner in Deutschland), ενώ αναμένεται να γίνει μέλος η Τουρκική Κοινότητα της Γερμανίας (Türkische Gemeinde Deutschland), η οποία δεν είναι αμιγώς ισλαμική οργάνωση αλλά εκπροσωπεί τους κοσμικούς μουσουλμάνους, κυρίως τουρκικής καταγωγής.

⁴¹Από τη συγκριτική ανάλυση των αποτελεσμάτων δύο ερευνών που διεξήχθησαν το 2004 και το 2006 προκύπτει μια αύξηση κατά 10% του ποσοστού των Γερμανών που συνδέουν το Ισλάμ με τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών (91%), το φανατισμό και τον εξτρεμισμό (83%) και θεωρούν ότι οι

μουσουλμάνοι έχουν μια προδιάθεση προς τη βία (70%) (Open Society Institute, 2010, σ. 45)

⁴²Ενδεικτικές της αντίληψης αυτής είναι οι θεαματικές πωλήσεις που σημείωσε στη Γερμανία το βιβλίο του T. Sarrazin «Η Γερμανία Καταργεί τον Εαυτό της», στο οποίο το Ισλάμ περιγράφεται ως βίαιο και αυταρχικό, οι μουσουλμάνοι ως λιγότερο έξυπνοι σε σχέση με τους γηγενείς Γερμανούς και αναφέρεται ότι η αδυναμία ή απροθυμία τους να ενσωματωθούν ωθεί τη Γερμανία στην οικονομική παρακμή. Για το περιεχόμενο του βιβλίου βλ. Hewitt G., 2010.

⁴³Βέβαια, δηλώσεις σαν τις παραπάνω δεν αποτυπώνουν κατ' αποκλειστικότητα τον πολιτικό λόγο στη Γερμανία. Υπάρχει μερίδα του πολιτικού κόσμου που ασπάζεται και εκφράζει ανοιχτά την άποψη ότι το Ισλάμ αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της γερμανικής κοινωνίας, όπως ο Υπουργός Οικονομικών του κρατιδίου της Βαυαρίας Markus Söder και ο πρώην πρόεδρος της Γερμανίας Christian Wulff.

⁴⁴Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της περιοχής Kreuzberg στο Βερολίνο, που είναι γνωστή και ως «Μικρή Κωνσταντινούπολη».

⁴⁵Σύμφωνα με την έρευνα του DIK, μόλις το 21,8% των μουσουλμάνων θεωρεί ότι μιλά πολύ καλά γερμανικά (Haug S. et al., 2010 σ. 231)

⁴⁶Αναφορά στο ιδιαίτερα χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των μουσουλμάνων κάνει και ο D. Motadel στην ιστοσελίδα Euro Islam.Info, όπου, αξιολογώντας δεδομένα που έχει συλλέξει ο ΟΟΣΑ, αναφέρει ότι το 71% των μουσουλμάνων έχει χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, ενώ το ποσοστό αυτό για τους μη μουσουλμάνους ανέρχεται σε 25%.

⁴⁷Η επαφή μπορεί να αφορά τον εργασιακό χώρο, το οικογενειακό περιβάλλον ή να πρόκειται για κοινωνική/φιλική συναναστροφή.

⁴⁸Αυτό δεν αφορά τους μουσουλμάνους εργοδότες, ιδίως αυτούς που δραστηριοποιούνται σε περιοχές με έντονη μουσουλμανική παρουσία, που εύκολα προσλαμβάνουν γυναίκες που φορούν μαντήλα.

⁴⁹Όπως ανέφερα και στο 1^ο κεφάλαιο, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Γαλλίας (64%) είναι ρωμαιοκαθολικοί.

⁵⁰Δεδομένου ότι το γαλλικό κράτος δε συγκεντρώνει στοιχεία για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων του, τα αριθμητικά δεδομένα είναι επισφαλής και οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των μουσουλμάνων που ζουν στη Γαλλία δεν μπορούν να είναι ακριβείς. Έτσι, παρατηρείται απόκλιση ανάμεσα σε διαφορετικές πηγές. Για παράδειγμα, η έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ για το έτος 2010 υπολόγιζε τους μουσουλμάνους της Γαλλίας σε 5 με 6 εκατομμύρια (U.S. Department of State, 2010, France).

⁵¹Επίσης, στη Γαλλία έχουν μεταναστεύσει μουσουλμάνοι από την Τουρκία και τις χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής (European Parliament, 2007, σ. 111).

⁵²Το 1967 οι μουσουλμάνοι μετανάστες στη Γαλλία έφτασαν το 1.000.000 (Migration News, 1995).

⁵³Το αντίστοιχο ποσοστό ανερχόταν σε 7% για τους μουσουλμάνους της Μεγάλης Βρετανίας και σε 3% για τους μουσουλμάνους της Ισπανίας.

⁵⁴Για να αποκτήσει τη γαλλική ιθαγένεια ένα παιδί αλλοδαπού στη Γαλλία θα πρέπει να έχει γεννηθεί και να διαμένει σταθερά στη Γαλλία ή ο ένας γονέας του να έχει επίσης γεννηθεί στη Γαλλία

⁵⁵Σύμφωνα με την E. Sebian, τουλάχιστον 2.000.000 μουσουλμάνοι έχουν τη γαλλική ιθαγένεια

⁵⁶Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Nicolas Sarkozy το 2004, όταν ήταν Υπουργός Οικονομικών «είτε μου αρέσει είτε όχι το Ισλάμ είναι η δεύτερη μεγαλύτερη θρησκεία στη Γαλλία. Επομένως, πρέπει να αφομοιωθεί, με το να γίνει πιο γαλλικό». (The Economist, 2004)

⁵⁷Με απόφασή του, το Συμβούλιο της Επικρατείας της Γαλλίας έκρινε ότι η μαντήλα από μόνη της δεν ερχόταν σε αντίθεση με τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους, εκτός εάν η μουσουλμάνη τη φορούσε με τρόπο επιδεικτικό ή επιδίωξαν σε προσπάθεια προσηλυτισμού. Η απόφαση αυτή άφηνε μεγάλο περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στους διευθυντές των σχολείων, για να αξιολογήσουν τη συμπεριφορά των μουσουλμάνων μαθητριών.

⁵⁸ Παρόλο που η απαγόρευση της χρήσης αντικειμένων και συμβόλων ενδεικτικών της θρησκευτικής πίστης δεν αφορούσε ειδικά τους μουσουλμάνους, στην πράξη έθιγε περισσότερο αυτούς και, κυρίως, τις μαθήτριες που φορούσαν μαντήλα. Σύμφωνα με επίσημη έκθεση, από τις 639 περιπτώσεις εφαρμογής του νόμου αυτού κατά το ακαδημαϊκό έτος 2004-2005, οι 626 αφορούσαν την ισλαμική μαντήλα, 11 τα χαρακτηριστικά τουρμπάνια των Σιχ και μόλις 2 αφορούσαν μεγάλους χριστιανικούς σταυρούς (Amnesty International, 2012, σ. 66).

⁵⁹Η απαγόρευση δεν ισχύει σε χώρους λατρείας, ανοικτούς για το κοινό.

⁶⁰Οι οργανώσεις αυτές είναι συνήθως εθνικές ή φίλα προσκείμενες σε κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα (Sebian E.) και χαρακτηρίζονται από βαθιές αντιθέσεις ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται το Ισλάμ και το ρόλο του στην κοινωνία.

⁶¹Το ίδιο ισχύει και για τις οργανώσεις των άλλων θρησκειών.

⁶²Το γεγονός αυτό είχε επισημάνει το 2004 ο τότε Υπουργός Εσωτερικών Dominique de Villepin (Henley J., 2004).

⁶³Στο πρόγραμμα αυτό διδάσκονται μαθήματα σχετικά με τη γαλλική ιστορία, το γαλλικό δίκαιο και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

⁶⁴Το πανεπιστήμιο της Σορβόνης καθώς και άλλα τμήματα του Πανεπιστημίου του Παρισιού δε δέχτηκαν να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα, θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο έρχεται σε αντίθεση με τον κοσμικό χαρακτήρα του γαλλικού κράτους (βλ. σχετικά Reuters, 2008).

⁶⁵Μέχρι το 2007 υπήρχε μόνο ένα ιδιωτικό μουσουλμανικό σχολείο που λάμβανε κρατική χρηματοδότηση. Τα υπόλοιπα λειτουργούσαν χωρίς να έχουν ενταχθεί στο εν λόγω καθεστώς (European Parliament, 2007, σ. 112).

⁶⁶Ειδικότερα, του τότε Υπουργού Εσωτερικών Nicolas Sarkozy.

⁶⁷Ωστόσο, ο βαθμός αντιπροσωπευτικότητάς του αμφισβητείται έντονα. Το 30% με 40% των μουσουλμάνων της Γαλλίας νιώθουν αμέτοχοι, καθώς δε συμπεριλήφθηκαν κατά τη δημιουργία του CFCM οι οργανώσεις στις οποίες αυτοί συμμετέχουν (Warner C. and Wenner M., 2006, σ. 471).

⁶⁸Χαρακτηριστικά παραδείγματα μεγάλων πόλεων με ισχυρή μουσουλμανική παρουσία στα προάστια τους είναι το Παρίσι, η Λιλ και η Τουλούζη.

⁶⁹Η Sebiana καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα μετά από αξιολόγηση δεδομένων που έχει συλλέξει ο ΟΟΣΑ.

⁷⁰Λανθασμένα οι συγκρούσεις εκείνων των ημερών συσχετίστηκαν στη συνείδηση πολλών με τον ισλαμικό εξτρεμισμό, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθούν εκφράσεις όπως «γαλλική jihad». Για πληρέστερη ανάλυση των γεγονότων αυτών βλ. Giry S., 2006; Lawrence J. and Vaisse J., 2005 και Crumley B., 2005.

⁷¹Σύμφωνα με την έκθεση του Pew Forum οι μουσουλμάνοι που κατοικούν στην Ελλάδα έφταναν, κατά το έτος 2010, τις 527.000. Από τον αριθμό αυτό, όμως, πρέπει να αφαιρεθούν τα πάνω από 100.000 μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης (Υπουργείο Εξωτερικών, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης). Επομένως, οι μουσουλμάνοι μετανάστες στην Ελλάδα είναι περίπου 400.000. Σύμφωνα δε με όσα αναφέρει η έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ, ο αριθμός των μουσουλμάνων μεταναστών στην Ελλάδα υπολογίζεται σε 500.000 με 700.000 (U.S. Department of State, 2012, Greece).

⁷²Κυρίως από το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές.

⁷³Κυρίως από τη Νιγηρία και τη Σομαλία

⁷⁴Στην ενότητα αυτή, καθώς και στο επόμενο κεφάλαιο, η αναφορά μόνο ονομάτων, που δε συνοδεύεται από περαιτέρω στοιχεία (ημερομηνία ή/και αριθμό σελίδας) σημαίνει ότι παραπέμπω σε όσα μου κατέθεσαν τα πρόσωπα από τα οποία πήρα συνέντευξη στις σχετικές μας συζητήσεις.

⁷⁵Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία τα οποία να αποτυπώνουν το βαθμό θρησκευτικότητας των μουσουλμάνων μεταναστών, δεδομένου άλλωστε ότι δεν υπάρχουν και θεσμοθετημένοι λατρευτικοί χώροι από τους

οποίους θα μπορούσαμε να αντλήσουμε τα στοιχεία αυτά. Η χαλαρή –έως και ανύπαρκτη- σχέση που έχουν οι Αλβανοί μετανάστες (όπως και οι προερχόμενοι από άλλες βαλκανικές χώρες) με το Ισλάμ, «είναι θέμα τρέχουσας κοινής πείρας παρά εμπειριστατωμένης μελέτης» (Τάκης Α.) και απεικονίζεται στην περιορισμένη προσέλευσή τους στους άτυπους χώρους προσευχής που υπάρχουν στην Ελλάδα (Ελγαντούρ Ν.). Ο χαμηλός βαθμός θρησκευτικότητάς τους ανάγεται ενδεχομένως στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της Αλβανίας και συνδέεται με το αθεϊστικό καθεστώς που είχε επιβάλει ο Ενβέρ Χότζα στη χώρα από το 1967 έως την πτώση του κομμουνισμού.

⁷⁶Σύμφωνα με το Σ. Ρούσσο, οι πλέον θρήσκοι είναι οι μουσουλμάνοι μετανάστες που κατάγονται από το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές και την Αίγυπτο.

⁷⁷Ο όρος που χρησιμοποίησε ο Σ. Ρούσσος είναι «*single issue mobilization*». Παράδειγμα τέτοιας κινητοποίησης αποτελεί η δημόσια προσευχή μουσουλμάνων σε κεντρικά σημεία της Αθήνας το Νοέμβριο του 2010, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την απουσία επίσημου χώρους λατρείας.

⁷⁸Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε έκθεση του ΟΟΣΑ «*Η ελληνική κυβέρνηση δεν έχει αναλάβει συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για την ενσωμάτωση των μεταναστών*» (OECD, 2010, σ. 208).

⁷⁹Επί παραδείγματι, αύξηση από 5 σε 8 ή και 10 χρόνια της απαιτούμενης διάρκειας νόμιμης παραμονής στην Ελλάδα των γονέων, προκειμένου να μπορέσει το παιδί τους που γεννιέται στην Ελλάδα να αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια, αύξηση σε 10 έτη της απαιτούμενης νόμιμης διαμονής στην Ελλάδα προκειμένου να έχει δικαίωμα ενήλικος αλλοδαπός που ζει μόνιμα στη χώρα να πολιτογραφηθεί Έλληνας, ορισμός ως προϋπόθεση απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας από τέκνο αλλοδαπών που γεννιέται στην Ελλάδα η συμπλήρωση των 18 ετών από αυτό, ώστε να μπορεί να επιλέξει το ίδιο ως ενήλικος πλέον (Η Καθημερινή, 2012).

⁸⁰Σημειωτέον ότι την 9^η-7-2012 κατατέθηκε πρόταση νόμου περί κατάργησης του Ν. 3838/2010, την οποία προσυπογράφουν βουλευτές της αντιπολίτευσης με επικεφαλής τον Πάνο Καμμένο, πρόεδρο του συντηρητικού κόμματος «Ανεξάρτητοι Έλληνες», πρόταση η οποία δεν έχει ακόμη συζητηθεί από τη Βουλή, αν και, σε κάθε περίπτωση, δεν αναμένεται να ευδοκιμήσει καθώς δεν συγκεντρώνει την απαιτούμενη πλειοψηφία. Η πρόταση αυτή προβλέπει, μεταξύ άλλων, συμπλήρωση 12 ετών νόμιμης και μόνιμης παραμονής στην Ελλάδα και αποποίηση της προηγούμενης ιθαγένειας του αλλοδαπού, ως προϋπόθεση για την πολιτογράφησή του (ορ. σχετικά την οικεία πρόταση νόμου, που είναι αναρτημένη στην επίσημη ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων <[http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/%CE%88%CE%B3%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%BF%20\(7677066\).pdf](http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/%CE%88%CE%B3%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%BF%20(7677066).pdf)>, τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 3:55 μμ)

⁸¹Σύμφωνα με το Υπουργείο Εξωτερικών, στην περιοχή της Δυτικής Θράκης υπάρχουν 300 τζαμιά (Υπουργείο Εξωτερικών, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης)

⁸²Σύμφωνα με τον Α. Τάκη, μόνο στην περιοχή της Αθήνας, οι χώροι αυτοί φτάνουν περίπου τους 100.

⁸³Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι οι μουσουλμάνοι που κατοικούν σε άλλα σημεία της Ελλάδας αναγκάζονται να πηγαίνουν στις περιοχές αυτές (συνήθως στη Δυτική Θράκη) ή να επιστρέφουν στις πατρίδες τους, για να θάψουν τους νεκρούς τους, γεγονός το οποίο συνεπάγεται και πολλά έξοδα.

⁸⁴Πέρα από την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών των μουσουλμάνων, η κατασκευή ενός μεγάλου τζαμιού στην Αθήνα έχει και συμβολική αξία γι' αυτούς και, για το λόγο αυτό, αποδίδουν στο θέμα τόσο μεγάλη σημασία. (Τράνακα Τ.).

⁸⁵Η Υφυπουργός υποστήριξε πως η κατασκευή ενός τεμένους ενδέχεται να οδηγήσει σε δημιουργία γκέτο στην περιοχή όπου θα κτιστεί.

⁸⁶Παραδείγματα είναι η Κοινότητα του Μπαγκλαντές στην Ελλάδα, ο Σύλλογος της Μαροκινής Κοινότητας στην Ελλάδα, ο Σύλλογος Τυνησίων Ελλάδας.

⁸⁷Μια αμιγώς μουσουλμανική οργάνωση, χωρίς εθνικό χαρακτήρα, που υπάρχει στην Ελλάδα, με έντονη δραστηριότητα, είναι η Μουσουλμανική Ένωση Ελλάδας.

⁸⁸Μόνο στη δεύτερη τάξη του Λυκείου το μάθημα των θρησκευτικών έχει θρησκευολογικό χαρακτήρα και εξερευνά τα βασικά δόγματα και τις αρχές άλλων θρησκειών.

⁸⁹Υπολογίζεται ότι στην Ελλάδα το περίπου το 98% του πληθυσμού είναι χριστιανοί ορθόδοξοι (U.S. Department of State, 2012, Greece).

⁹⁰Στον ισχυρό θεσμικό και πολιτικό ρόλο της Εκκλησίας της Ελλάδος αναφέρεται και η έκθεση του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών, σύμφωνα με την οποία «*Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία εξακολουθεί να ασκεί σημαντική πολιτική και οικονομική επιρροή [...] Προνόμια και νομικά πλεονεκτήματα έχουν παραχωρηθεί στην Ορθόδοξη Εκκλησία, τα οποία δεν επεκτείνονται σε άλλες θρησκευτικές ομάδες.*» Ως παράδειγμα αναφέρεται ότι οι μισθοί των κληρικών καλύπτονται από το κράτος, γεγονός το οποίο ισχύει ακόμη μόνο στην περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη, των τριών διορισμένων μουφτήδων και ορισμένων ιμάμηδων της περιοχής. (U.S. Department of State, 2010, Greece). Ομοίως, στην έκθεση του 2012 γίνεται αναφορά στα ειδικά προνόμια που απολαμβάνει η Ορθόδοξη Εκκλησία, και μόνο αυτή, με ειδικότερη αναφορά και έμφαση στις φοροαπαλλαγές (U.S. Department of State, 2012, Greece).

⁹¹Η στάση αυτή της Εκκλησίας δεν οφείλεται στο φόβο αλλαγής της θρησκευτικής πίστης της πλειοψηφίας των Ελλήνων και μεταστροφής της προς το Ισλάμ, δεδομένου άλλωστε ότι η πλειοψηφία των μουσουλμάνων είναι μετανάστες που δεν έχουν αριθμητική υπεροχή, δεν έχουν έντονους δεσμούς και αλληλεπίδραση με την ελληνική κοινωνία, και, ως εκ τούτου, δεν μπορούν εύκολα να την επηρεάσουν. Αυτό που κάνει την Εκκλησία να αντιμετωπίζει με επιφυλακτικότητα την ισλαμική θρησκεία και τους πιστούς της είναι η ανησυχία μήπως χάσει την πρωτοκαθεδρία στην έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος στο δημόσιο χώρο, δεδομένου ότι το Ισλάμ έχει ισχυρή δημόσια παρουσία, επειδή συνδέει άρρηκτα την ατομική/ιδιωτική σχέση του μουσουλμάνου πιστού με τη θρησκεία του με τη δημόσια έκφρασή των θρησκευτικών του πιστεύω (Ρούσσος Σ.).

⁹²Ο τίτλος της μελέτης είναι «Αναζητώντας τόπους συνύπαρξης» και εκδόθηκε το Δεκέμβριο του 2007, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Ευκαιριών για Όλους.

⁹³Τη σύνδεση του μουσουλμανικού στοιχείου με το τουρκικό στη συνείδηση των Ελλήνων επεσήμανε και ο Ν. Ελγαντούρ και ο Δ. Χριστόπουλος.

⁹⁴Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δ. Χριστόπουλος «*Το τζαμί σα μνημείο στην Ελλάδα είναι τρομερά απαξιωμένο*»

⁹⁵Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι μουσουλμάνες γυναίκες που κατοικούν στην Ελλάδα και φορούν ενδυμασία που είναι ενδεικτική της θρησκευτικής ταυτότητάς τους, φορούν μαντήλα και όχι, για παράδειγμα, *niqab*, που καλύπτει ολόκληρο το πρόσωπο εκτός από τα μάτια και είναι κάτι εντελώς ξένο προς την ελληνική κοινωνία. Στο γεγονός αυτό οφείλεται, ενδεχομένως, σε μεγάλο βαθμό η ανοχή των Ελλήνων στις ενδυματολογικές συνήθειες των μουσουλμάνων, καθώς η κάλυψη του κεφαλιού με μαντήλι από γυναίκες μεγάλης ηλικίας είναι αρκετά διαδεδομένη και στην Ελλάδα.

⁹⁶Δεν πρόκειται, δηλαδή, για το ειδικό έγκλημα της τρομοκρατίας

⁹⁷Την ίδια άποψη αναφορικά με την επίδραση των παραμέτρων αυτών στην εικόνα που σχηματίζουν οι Έλληνες για τους μετανάστες και δη τους μουσουλμάνους επισημαίνει και η Τ. Τράνακα

⁹⁸Όπως, για παράδειγμα, αναφέρει ο Α. Τάκης, στην πράξη κανείς εργοδότης που αναζητά φτηνά εργατικά χέρια δεν ενδιαφέρεται αν αυτός που προσλαμβάνει είναι μουσουλμάνος ή όχι.

⁹⁹Όπως προκύπτει από τις θέσεις που αναγράφονται στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος, η Χρυσή Αυγή τάσσεται υπέρ της «*ανεξιθρησκείας μόνο για τα δόγματα που δεν θίγουν την Ελληνική Παράδοση και Ιστορία και δεν φθείρουν την δύναμη του Έθνους*», ενώ επίσης χαρακτηρίζει τους παράνομους μετανάστες ως «*λαθρομετανάστες – εισβολείς*» και υποστηρίζει την άμεση σύλληψη και επαναπροώθησή τους στις χώρες προέλευσής τους (οι πολιτικές

θέσεις του κόμματος είναι διαθέσιμες στο <<http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima/thesis>> τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 10:53 πμ)

¹⁰⁰Σύμφωνα, ωστόσο, με το Σ. Αγιούμπι, η εύρεση εργασίας είναι αρκετά δυσκολότερη για τις γυναίκες που φορούν μαντήλα.

¹⁰¹Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι μετανάστες από το Πακιστάν, το Αφγανιστάν, το Μπαγκλαντές και τη Σομαλία.

¹⁰²Παραδείγματα τέτοιων περιοχών είναι το Μεταξουργείο, η πλατεία Βικτωρίας, η Ομόνοια. Σύμφωνα με το Σ. Ρούσσο τα γκέτο αυτά -με εξαίρεση αυτό που έχει δημιουργηθεί στην περιοχή του Κεραμεικού (Γκάζι)- αν και έχουν πολλά μουσουλμανικά στοιχεία δεν είναι ακραιφνώς μουσουλμανικά.

¹⁰³Ενδεικτικές της αντίληψης αυτής είναι δηλώσεις που έκανε η καγκελάρια της Γερμανίας Angela Merkel τον Οκτώβριο του 2010, όταν σε συγκέντρωση της νεολαίας του κόμματος των Χριστιανοδημοκρατών είπε: «στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η χώρα μας κάλεσε τους ξένους εργάτες να έρθουν στη Γερμανία και τώρα ζουν στη χώρα μας [...] ξεγελάσαμε τους εαυτούς μας για λίγο, είπαμε 'δε θα μείνουν, κάποια στιγμή θα φύγουν', αλλά αυτό δεν είναι η πραγματικότητα.». (BBC News, 2010)

¹⁰⁴Από την άποψη αυτή, η σχέση της Γαλλίας με το Ισλάμ διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από τις περιπτώσεις της Γερμανίας και της Ελλάδας.

¹⁰⁵Για να αποκτήσουν τη γαλλική υπηκοότητα οι μουσουλμάνοι της Αλγερίας θα έπρεπε να αποκηρύξουν τη θρησκευτική τους πίστη στο Ισλάμ

¹⁰⁶Από την άποψη αυτή, η πολιτική της Γαλλίας δε συμβαδίζει με τα προβλεπόμενα στα κείμενα της ΕΕ και του ΣΤΕ, που επισημαίνουν τη σημασία της αναγνώρισης και αποδοχής της διαφορετικότητας των μεταναστών.

¹⁰⁷Ένα ακόμη παράδειγμα της επιφυλακτικότητας αυτής είναι ότι, όταν το 1999 ο Υπουργός Εσωτερικών Jean-Pierre Chevènement προσπάθησε να οργανώσει εκ νέου τους μουσουλμάνους της Γαλλίας σε ένα αντιπροσωπευτικό σώμα, ζήτησε από τις μουσουλμανικές οργανώσεις και τους θρησκευτικούς ηγέτες να υπογράψουν μια δήλωση που υπενθύμιζε στους μουσουλμάνους τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους βάσει του γαλλικού Συντάγματος και του νόμου του 1905.

¹⁰⁸Η Τ. Τράνακα δίνει μια ακόμη ερμηνεία, θεωρώντας ότι οι Έλληνες είναι φιλικοί απέναντι στους μουσουλμάνους, καθώς είναι και οι ίδιοι βαθιά θρησκευόμενοι και σέβονται την ανάγκη του άλλου να πιστέψει σε έναν Θεό, έστω και διαφορετικό από αυτόν στον οποίο πιστεύουν οι ίδιοι.

¹⁰⁹Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι δεν υπάρχει ακόμη αριθμητικά μεγάλη δεύτερη γενιά μουσουλμάνων μεταναστών, που να έχει γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα, να πηγαίνει σε ελληνικά σχολεία, ώστε να υπάρχει η απαραίτητη

συναναστροφή και κοινωνική επαφή με Έλληνες, που να ευνοεί την ενσωμάτωσή τους.

¹¹⁰Την ίδια άποψη έχει και ο Δ. Χριστόπουλος, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι *«η έννοια του έλληνα πολίτη ουσιαστικά, ιστορικά και ιδεολογικά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ορθόδοξο πιστό»*.

¹¹¹Από την άποψη αυτή, ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος θα μπορούσε να είναι καταλυτικός και να επηρεάσει αρνητικά την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων μεταναστών. Το γεγονός ότι κάτι τέτοιο δε φαίνεται να συμβαίνει, ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια η Εκκλησία τηρεί μια πιο μετριοπαθή στάση απέναντι στους μουσουλμάνους μετανάστες και τα αιτήματά τους που σχετίζονται με την πίστη τους.

¹¹²Όπως αναφέρουν οι Μ. Παύλου και Κ. Πρεάρης ειδικότερα για τις πράξεις βίας με θύματα τους μικροπωλητές στην Αθήνα, *«οι ντόπιοι ιδιοκτήτες καταστημάτων υποστηρίζουν τέτοια βίαια περιστατικά, ισχυριζόμενοι ότι η παρουσία των μικροπωλητών είναι επιβλαβής για τις επιχειρήσεις τους»* (Ρανίου Μ. and Preatis K., 2010, σ. 23).

¹¹³Αυτό προκύπτει και από τις εμπειρίες που μας κατέθεσαν οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι, όπως ο Ν. Ελγαντούρ και ο Ε. Αλί Χασάν

¹¹⁴Η κατάσταση αυτή αφορά ούτως ή άλλως όλους τους μετανάστες που ήρθαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, ανεξαρτήτως θρησκευματος

¹¹⁵Βέβαια, όσο πιο μεγάλη και οργανωμένη είναι η κοινότητα, όπως συμβαίνει με την Πακιστανική Κοινότητα, τόσο πιο δραστήρια και διεκδικητική μπορεί να γίνει, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι πρόκειται για ριζοσπαστική οργάνωση.

¹¹⁶Διαφορετική άποψη υποστηρίζει ο Σ. Αγιούμπι, ο οποίος πιστεύει ότι οι νεαροί μουσουλμάνοι δε συσπειρώνονται γύρω από τη θρησκεία τους αλλά πολιτικοποιούνται

¹¹⁷Για πληρέστερη ανάλυση ως προς τα φαινόμενα ριζοσπαστικοποίησης των μουσουλμάνων της Ευρώπης βλ. Moniquef C, 2005

¹¹⁸Όπως αναφέρει ο Σ. Ρούσσοσ, οι σχέσεις των ευρωπαϊκών χωρών με μεγάλη μεταναστευτική εμπειρία με τους μουσουλμάνους κατοίκους τους και τα προβλήματα που προκύπτουν από αυτές χαρακτηρίζονται από μια περιπλοκότητα που δε συναντάται στην περίπτωση της Ελλάδας. Ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίηση των μουσουλμάνων μεταναστών στην Ελλάδα θα οφείλεται σε ζητήματα που ήδη έχουν λυθεί στην υπόλοιπη Ευρώπη και θα αφορά παραχωρήσεις που σε άλλες χώρες είναι πλέον αυτονόητες, όπως για παράδειγμα η ύπαρξη λατρευτικών χώρων

¹¹⁹Νομίζω πως ένας τρόπος για να μπορέσει το κράτος να έχει επίβλεψη των χώρων λατρείας και των σχετικών οργανώσεων και να αποφευχθούν φαινόμενα ριζοσπαστικής ρητορικής θα είναι η χορήγηση άδειας, ώστε να

λειτουργούν στους χώρους αυτούς μόνο ιμάμηδες που έχουν λάβει μουσουλμανική εκπαίδευση σε γνωστά πανεπιστήμια του εξωτερικού και διαμένουν αρκετά χρόνια στην Ελλάδα, έτσι ώστε να έχουν επαφή με την ελληνική πραγματικότητα. Επίσης, θα μπορούσε στο μέλλον να δημιουργηθεί τμήμα εκπαίδευσης των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών και σε ελληνικά πανεπιστήμια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

PUBLIC ISSUE (2010) Οι Έλληνες και το Ισλάμ: Τι γνωρίζει και τι πιστεύει η κοινή γνώμη, Νοέμβριος <<http://www.publicissue.gr/1395/islam-2009/#4>> (τελευταία επίσκεψη 3-6-2013, 10:09 πμ)

PUBLIC ISSUE (2012) Η δημοτικότητα της Χρυσής Αυγής πριν και μετά τις εκλογές- κοινωνικά χαρακτηριστικά, Οκτώβριος <http://www.publicissue.gr/2054/gd_popularity/> (τελευταία επίσκεψη 3-6-2013, 10:09 πμ)

ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Μ. (2010) Το Ισλάμ στην Ευρώπη: Κουλτούρα και Πολιτική, ΙΣΤΑΜΕ Policy Brief, τ. 6, Οκτώβριος

ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ, Κ. (2008) Ισλάμ, Φιλελευθερισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα., *Επιπτώσεις στις Διεθνείς Σχέσεις*, Αθήνα: Πατάκη

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΟΡΟΥΜ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ (2008) Οδηγός Κοινοτήτων των Μεταναστών στην Ελλάδα

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Η. (1999) 'Αντιστάσεις στην Πολυπολιτισμικότητα', *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 2-3, σ. 53-104

ΚΟΝΤΗΣ, Α. (2009) 'Ιθαγένεια και Ενσωμάτωση Μεταναστών', στο ΚΟΝΤΗΣ, Α. (επ), *Ζητήματα Κοινωνικής Ένταξης Μεταναστών*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 21-72

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. (2009) 'Ιδιότητα του Πολίτη και Πολιτική Ενσωμάτωση Μεταναστών στη Γαλλία, τη Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο' στο ΚΟΝΤΗΣ, Α. (επ) *Ζητήματα Κοινωνικής Ένταξης Μεταναστών*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 73-219

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ, 'Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης' <<http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/el-GR/Policy/Multilateral+Diplomacy/International+Issues/HumanRights/THRACE+MINORITY.htm>> (τελευταία επίσκεψη 26-6-2011, 5:55 μμ)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, 'Βουλευτικές Εκλογές Μάιος 2012' <[http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}",](http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{})> (τελευταία επίσκεψη 3-6-2013, 10:13 πμ)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ 'Βουλευτικές Εκλογές Ιούνιος 2012' <[http://ekloges.ypes.gr/v2012b/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}",](http://ekloges.ypes.gr/v2012b/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{})> (τελευταία επίσκεψη 3-6-2013, 10:15 πμ)

Ξενόγλωσση

'Muslim Immigrants in France' (1995) *Migration News*, v.2, no 4 <http://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=617_0_4_0> (τελευταία επίσκεψη 5-6-2013, 5:15 μμ)

'Salafist Activism in Germany' (2012) *EURO-ISLAM.INFO* <<http://www.euro-islam.info/2012/05/10/salafist-activism-in-germany/>> (τελευταία επίσκεψη 5-6-2013, 5:30 μμ)

ADIDA, C. et al (2010) 'Identifying barriers to Muslim integration in France', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, v.107, is.52 <<http://www.pnas.org/content/early/2010/11/17/1015550107.full.pdf+html>> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 12:16 μμ)

AMNESTY INTERNATIONAL (2012) *Choice and Prejudice – Discrimination Among Muslims in Europe*

AVRAMOV, D. (2009) 'Integration of Immigrants: A Two Way Process', *Stanovništvo*, v. 47, is. 2, pp. 7-30

BRAMADAT, P. (2005) 'Religion, Social Capital and "The Day that Changed the World"', *Journal of International Migration and Integration*, v. 6, no. 2, pp. 201-217

BRAMADAT, P. and BILES J. (2005) 'The Re-emergence of Religion in International Public Discourse', *Journal of International Migration and Integration*, v. 6, no 2, pp. 171-176

BRAVO LOPEZ, F. (2011) 'Towards a definition of Islamophobia: approximations of the early twentieth century', *Ethnic and Racial Studies*, v. 34, no 4, pp. 556-573

CARRERA, S. and PARKIN, J. (2010) *The Place of Religion in European Union Law and Policy - Competing Approaches and Actors inside the European Commission*, RELIGARE Working Document, no. 1, September

CESARI, J. (2002) 'Islam in France: The Shaping of a Religious Minority' in HADDAD – YAZBEK, Y (ed) *Muslims in the West, from Sojourners to Citizens*, New York; Oxford University Press, pp. 36-51. <http://www.social-sciences-and-humanities.com/PDF/islam_in_france.pdf> (τελευταία επίσκεψη 6-6-2013, 12:32 μμ)

CESARI, J. (2004) *When Islam and Democracy meet. Muslims in Europe and in the United State*, New York; Palgrave Macmillan

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (2005) *A Common Agenda for Integration Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union*

COUNCIL OF EUROPE, COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS (2013) *Racist violence a real threat to democracy in Greece*, 1 February, <http://www.coe.int/t/commissioner/News/2013/130201Greece_en.asp> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:30 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, COMMITTEE OF MINISTERS (2011) *Recommendation to member states on interaction between migrants and receiving societies*, <[https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=C/Rec\(2011\)1&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=C/Rec(2011)1&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383)> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:35 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, PARLIAMENTARY ASSEMBLY (2003) *Recommendation 1625 on Policies for the integration of immigrants in Council of Europe member states* <<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta03/EREC1625.htm>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:38 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, PARLIAMENTARY ASSEMBLY (2005) *Recommendation 1720 on Education and Religion* <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1720.htm>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:40 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, PARLIAMENTARY ASSEMBLY (2008) *Resolution 1605 on European Muslim Communities Confronted with Extremism* <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta08/ERES1605.htm>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:43 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, PARLIAMENTARY ASSEMBLY (2008) *Resolution 1617 on the State of democracy in Europe - Specific challenges facing European democracies: the case of diversity and migration* <<http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta08/ERES1617.htm>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:50 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, PARLIAMENTARY ASSEMBLY (2010) *Resolution 1743 on Islam, Islamism and Islamophobia in Europe* <<http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERES1743.htm>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 03:53 μμ)

COUNCIL OF EUROPE, PARLIAMENTARY ASSEMBLY (2011) *Resolution 1846 on Combating all Forms of Discrimination Based on Religion* <<http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=18055&Language=EN>> (τελευταία επίσκεψη 4-5-2013, 1:44 μμ)

COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2004) Press Release. 2618th Council Meeting. Justice and Home Affairs, 14615/04 (Presse 321), Brussels, 19 November

DOLEZAL, M. et al. (2008) *Conflicts over Islam in Austria, Germany, and Switzerland: Between ethnic citizenship, state-church relations and right-wing populism*, Universität Osnabrück - Workshop 3: Demokratie, Nationalismus und Migration, November

EUROPEAN MONITORING CENTRE ON RACISM AND XENOPHOBIA (EUMC) (2006) *Muslims in the European Union - Discrimination and Islamophobia*

EUROPEAN PARLIAMENT - DIRECTORATE GENERAL FOR INTERNAL POLICIES OF THE UNION - POLICY DEPARTMENT STRUCTURAL AND COHESION POLICIES (2007), *Islam in the European Union: What's at Stake in the Future?*, IP/B/CULT/ST/2006_061, May

FEDERAL MINISTRY OF EDUCATION AND RESEARCH (2013) 'Contemporary Integration Policy: Islamic Theology at German Universities', 12 February <<http://www.bmbf.de/en/15619.php>> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 12:26 μμ)

EVERGETI V. and HATZIPROKOPIOU P. (2010) *Islam in Greece: Religious Identity and Practice among Indigenous Muslims and Muslim Immigrants*, paper presented at the CRONEM 6th Annual Conference, University of Surrey, 29-30 June

FEDERAL MINISTRY OF THE INTERIOR (2011) *2011 Annual Report on the Protection of the Constitution, Summary*

FUESS, A. (2007) 'Islamic Religious Education in Western Europe: Models of Integration and the German Approach', *Journal of Muslim Minority Affairs*, v. 27, no 2, pp. 215-239

GIRY, S. (2006) 'France and Its Muslims', *Foreign Affairs*, v. 85, no 5 <http://vnweb.hwwilsonweb.com/hww/results/getResults.jhtml?_DARGS=/hww/results/results_common.jhtml.35> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 12:27 μμ)

HALM, D. et al (2012) *Muslim Community Life in Germany – on behalf of the German Islam Conference, Summary*

HAUG, S. et al (2010) *Muslim Life in Germany - A study conducted on behalf of the German Conference on Islam*, Deutsche Islam Konferenz, Research Report No 6

INGLEHART, R. and NORRIS, P. (2009) *Muslim Integration into Western Cultures: Between Origins and Destination*, HARVARD Kennedy School-Faculty Research Working Papers Series, March

INSTITUTE OF RIGHTS EQUALITY AND DIVERSITY (2011) *Annual Report 2011*, March

KARAKAŞOĞLU, Y. and NONNEMAN G. (1997) 'Muslims in Germany, With Special Reference to the Turkish-Islamic Community' in NONNEMAN, G. et al. (eds) *Muslim Communities in the new Europe*, London: Ithaca Press, pp.241-265

KASTORYANO, R. (2006) 'French Secularism and Islam – France's Headscarf Affair' in MODOOD, T. et al. (ed) *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*, London, New York; Routledge, pp. 57-69

KAYA, A. (2009) *Islam, Migration and Integration-The Age of Securitization*, New York; Palgrave Macmillan

KOENING, M. (2005) 'Incorporating Muslim Migrants in Western Nations States – A Comparison of the United Kingdom, France and Germany', *Journal of International Migration and Integration*, v. 6, no 2, pp. 219-234

LAWRENCE, J. (2001) *Islam in France*, US-France Analysis - Brookings, December <http://www.brookings.edu/articles/2001/12france_laurence.aspx> (τελευταία επίσκεψη 7-6-2013, 13:37 μμ)

LAWRENCE, J. (2007) *Integrating Islam: A New Chapter in "Church-State" Relations*, The Transatlantic Task Force on Immigration and Integration, Migration Policy Institute and Bertelsmann Stiftung, October

LAWRENCE, J. and VAISSE, J. (2005) *Understanding Urban Riots in France*, New Europe Review- Brookings, December <http://www.brookings.edu/articles/2005/1201france_laurence.aspx> (τελευταία επίσκεψη 6-6-2013, 08:51 πμ)

MAILLARD, D. (2005) 'The Muslims in France and the French Model of Integration', *Mediterranean Quarterly*, v.16, no 1, pp.62-78

MARTIKAINEN, T. (2005) *Religion, Immigrants and Integration*, AMID Working Paper Series, no 43

MAUSSEN, M. (2006) 'Representing and regulating Islam in France and in the Netherlands', paper presented to the conference *Muslims In Europe and In the United States: Transatlantic Comparison*, Harvard University, 15-16 December

MONIQUET, C. (2005) *The radicalisation of Muslim youth in Europe: The reality and the scale of the threat*, testimony to the Committee on International Relations (Subcommittee on Europe and Emerging threats) of the United States House of Representatives, 27 April <<http://www.agentura.ru/english/experts/euroislamism/>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 10:05 μμ)

MOTADEL, D. *Islam in Germany*, EURO ISLAM.INFO – News and Analysis on Islam in Europe and North America <<http://www.euro-islam.info/country-profiles/germany/>> (τελευταία επίσκεψη 23-6-2013, 07:33 μμ)

OPEN SOCIETY INSTITUTE (2010) *Muslims in Berlin*, At Home in Europe Project

ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT – SOPEMI (2010) *International Migration Outlook*

PAVLOU, M. and PREARIS, K. (2010) *Racist and Related Hate Crimes in the EU – Country Report 2010 Greece*, September

PESCHKE, D. (2009) 'The Role of Religion for the Integration of Migrants and Institutional Responses in Europe: Some Reflections', *The Ecumenical Review*, v. 61, no 4, pp. 367-380

PEW RESEARCH CENTER (2006) *Muslims in Europe: Economic Worries Top Concerns About Religious and Cultural Identity*, Pew Global Attitudes Project, July <<http://www.pewglobal.org/2006/07/06/muslims-in-europe-economic-worries-top-concerns-about-religious-and-cultural-identity/>> (τελευταία επίσκεψη 21-11-2012, 1:32 μμ)

PEW RESEARCH CENTER (2011) Common Concerns About Islamic Extremism – Muslim-Western Tensions Persist, Global Attitudes Project, July <<http://www.pewglobal.org/files/2011/07/Pew-Global-Attitudes-Muslim-Western-Relations-FINAL-FOR-PRINT-July-21-2011.pdf>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 10:13 πμ)

SEBIAN, E. *Islam in France*, EURO ISLAM.INFO – News and Analysis on Islam in Europe and North America, <<http://www.euro-islam.info/country-profiles/france/>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 10:16 πμ)

SOPER, J.C. and FETZER J.S. (2007) 'Religious Institutions, Church-State History and Muslim Mobilisation in Britain, France and Germany', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, v. 33, no 6, pp. 933-944

SOPER, J.C. and FETZER, J.S. (2009) 'The Practice of Their Faith: Muslims and the State in Britain, France and Germany' in SINNO, A.H. (ed) *Muslims In Western Politics*, Bloomington, Ind; Indiana University Press, pp 35-49

SOCIOVISION (2013) Pour 1 Français sur 5, la religion est prioritaire, February <http://www.sociovision.com/index.php?option=com_docman&Itemid=14> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 11:56 πμ)

THE PEW FORUM ON RELIGION AND PUBLIC LIFE (2011) *The Future of the Global Muslim Population - Projections for 2010-2030* <<http://pewforum.org/The-Future-of-the-Global-Muslim-Population.aspx>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:14 μμ)

TOMASI, S. (2005) 'Religion and Immigrant Integration: United States and European Models', *Refugee Survey Quarterly*, v. 24, is. 4 (Conference Papers), pp. 50-54

TRIANDAFYLLIDOU, A. (2005) *Why has the French multicultural model failed?*, ELIAMEP <http://www.eliamep.gr/old-site/eliame-old/eliamep/www.eliamep.gr/eliamep/content/home/media/opinions/2005/french_multicultural_model/en/index.html> (τελευταία επίσκεψη 11-6-2011, 8:50 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2010) *Report on International Religious Freedom - France* <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010/148934.htm>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:15 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2011) *Report on International Religious Freedom - France* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:23 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2012) *Report on International Religious Freedom – France* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:43 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2010) *Report on International Religious Freedom - Germany* <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010/148938.htm>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:44 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2011) *Report on International Religious Freedom - Germany* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:31 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2012) *Report on International Religious Freedom - Germany* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148938.htm>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 2:40 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE, (2010) *Report on International Religious Freedom – Greece* <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010/148940.htm>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:45 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE, (2011) *Report on International Religious Freedom – Greece* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 12:52 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE (2012) *Report on International Religious Freedom – Greece* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 1:12 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE, (2010) *Report on International Religious Freedom – Netherlands* <<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010/148969.htm>> (τελευταία επίσκεψη 17-6-2013, 1:15 μμ)

U.S. DEPARTMENT OF STATE, (2012) *Report on International Religious Freedom – Netherlands* <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>>

WARNER, C. and WENNER, M. (2006) 'Religion and the Political Organization of Muslims in Europe', *Perspectives on Politics*, v. 4, no 3, pp. 457-479

WELLER, P. (2005) 'Religions and Social Capital. Theses on Religion(s), State(s) and Society(ies): with Particular Reference to the United Kingdom and the European Union', *Journal of International Migration and Integration*, v. 6, no. 2, pp. 271-289

WESTFÄLISCHE WILHELMS - UNIVERSITÄT MÜNSTER (2010) *Germans are much less tolerant of Muslims* <http://www.uni-muenster.de/Religion-und-Politik/en/aktuelles/2010/dez/PM_Studie_Religioese_Vielfalt_in_Europa.html> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 2:05 μμ)

WHARTON, B. (2004) *The integration of Islam in the European Union; Prospects and Challenges*, Eliamep Occasional Papers

WINTER, T. (2007) 'Islamism and Europe's Muslims: Recent Trends' in ANGENENDT, S. et al. *Muslim Integration: Challenging Conventional Wisdom in Europe and the United States*, Transatlantic Dialogue on Terrorism, Center for Strategic & International Studies, September, pp. 33-43

Πηγές στον Τύπο

Ελληνικός Τύπος

'Ανησυχία Πιλάι για τις ρατσιστικές επιθέσεις στην Ελλάδα' (2012), *Η Ναυτεμπορική*, 10 Σεπτεμβρίου, <<http://www.naftemporiki.gr/news/cstory.asp?id=2234181>> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 8:22 πμ)

‘Νέους όρους για ιθαγένεια προβλέπει σχέδιο νόμου’ (2012), *Η Καθημερινή*, 25 Αυγούστου, <http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_2_25/08/2012_493444> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 8:25 πμ)

‘Όλα για την «Αθωότητα των μουσουλμάνων»’ (2012), *Το Βήμα*, 21 Σεπτεμβρίου <<http://www.tovima.gr/world/article/?aid=476049>> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 8:30 πμ)

ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΙΟΣ (1997) ‘Ισλαμισμός και Γυναικείοι Ρόλοι - Οι Κρυφές Όψεις του Φερετζέ’, *Ελευθεροτυπία*, 9 Μαρτίου <<http://www.iospress.gr/ios1997/ios19970309a.htm>> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 8:36 πμ)

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Μ. (2011) ‘Η Ελλάδα μπροστά στο νέο Ισλάμ’, *Η Καθημερινή*, 11 Ιανουαρίου <http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_1_11/01/2011_428212> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 8:37 πμ)

ΜΠΕΝΕΚΟΥ, Β. (2013) ‘Άναψε «πράσινο φως» για το τέμενος της Αθήνας’, *Έθνος*, 8 Ιουνίου <<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22768&subid=2&pubid=63840968>> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 11:33 πμ)

ΠΕΛΩΝΗ, Α. (2013) ‘Σε τελική ευθεία το τζαμί της Αθήνας’, *Τα Νέα*, 9 Μαρτίου <<http://www.tanea.gr/news/greece/article/5005592/sthn-telikh-eytheia-to-tzami-ths-athhnas/>> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013, 11:35 πμ)

ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ, Α. (2012) ‘Στις ελληνικές καλένδες η ανέγερση τεμένους στο Βοτανικό’, *Το Βήμα*, 26 Σεπτεμβρίου <<http://www.tovima.gr/society/article/?aid=476474&wordsinarticle=%CF%84%CE%B6%CE%B1%CE%BC%CE%B9>> (τελευταία επίσκεψη 10-6-2013 8:40 πμ)

Ξένος Τύπος

‘A Slap in the Face for Muslims’ (2011), *Spiegel Online International*, 3 July <<http://www.spiegel.de/international/germany/a-slap-in-the-face-for-muslims-new-german-interior-minister-reopens-integration-debate-a-749477.html>> (τελευταία επίσκεψη 27-6-2013, 11:49 μμ)

'French Student Imams Study at Catholic University' (2008), *Reuters*, 1 February <<http://blogs.reuters.com/faithworld/2008/02/01/french-student-imams-study-at-catholic-university/>> (τελευταία επίσκεψη 27-6-2013, 11:50 μμ)

'Islamic Terrorism in Europe-After Van Gogh: Europeans Ponder How the Tolerant Can Best Deal with the Intolerant' (2004) *The Economist*, 11 November <<http://www.economist.com/node/3379357>> (τελευταία επίσκεψη 27-6-2013, 11:55 μμ)

'Merkel's attack fuels "multi-kulti" debate' (2010) *Euronews*, 18 October <<http://www.euronews.com/2010/10/18/merkel-s-attack-fuels-multi-kulti-debate/>> (τελευταία επίσκεψη 27-6-2013, 11:58 μμ)

'Merkel says German Multicultural society has failed' (2010), *BBC News*, 17 October <<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451>> (τελευταία επίσκεψη 26-6-2013, 2:12 μμ)

'Most Imams in Germany Lack Academic Qualifications' (2008) *Spiegel on line International*, 30 June <<http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,562950,00.html>> (τελευταία επίσκεψη 26-6-2013, 2:15 μμ)

'Who is French shootings suspect Mohammed Merah?' (2012) *CNN*, 21 March <http://articles.cnn.com/2012-03-21/world/world_europe_france-shooting-suspect-profile_1_qaeda-pakistan-s-waziristan-afghanistan?s=PM:EUROPE> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 7:55 μμ)

'The 'Innocence of Muslims' Riots' (2012) *The New York Times*, 17 October <http://topics.nytimes.com/top/reference/timestopics/subjects/i/innocence_of_muslims_riots/index.html> (τελευταία επίσκεψη 2-6-2013, 7:50 μμ)

BARTSCH, M. et al. (2012) 'The Dangerous Success of Radical Young Clerics', *Spiegel Online International*, 22 February <<http://www.spiegel.de/international/germany/a-growing-following-in-germany-the-dangerous-success-of-radical-young-clerics-a-816642.html>> (τελευταία επίσκεψη 1-6-2013, 8:40 πμ)

CRUMLEY, B. (2005) 'France's Muslim Youth Want In, Not Out', *Time*, 8 November <<http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1127429,00.html>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 5:17 μμ)

GIGLIO, M. (2010), 'Imams of Germany an Alien Tongue', *Newsweek*, 12 September <<http://www.newsweek.com/2010/09/12/german->

[scholar-rauf-ceylan-on-integration.html](#)> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 5:32 μμ)

HENLEY, J. (2004) 'France to train imams in 'French Islam'', *The Guardian*, 23 April <<http://www.guardian.co.uk/world/2004/apr/23/france.islam>> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013, 5:35 μμ)

HEWITT, G. (2010) 'German angst over immigration', *BBC News*, 31 August <http://www.bbc.co.uk/blogs/thereporters/gavinhewitt/2010/08/german_angst_over_immigration.html> (τελευταία επίσκεψη 28-6-2013 8:33 μμ)

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

ΑΓΙΟΥΜΠΙ ΣΑΝΤΙ, Δημοσιογράφος, ανταποκριτής του Al Jazeera στην Αθήνα, 21-5-2011

ΑΛΙ ΧΑΣΑΝ ΕΛΙΑΣ, πρόεδρος της Σομαλικής Κοινότητας Ελλάδας και μέλος του νεοσυσταθέντος Συμβουλίου Ένταξης Μεταναστών του Δήμου Αθηναίων, 20-5-2011

ΑΣΛΑΜ ΤΖΑΒΕΝΤ, πρόεδρος της Πακιστανικής Κοινότητας Ελλάδας «Η ΕΝΟΤΗΤΑ» και της Ένωσης Μεταναστών Εργατών, 20-6-2011

ΔΟΥΡΙΔΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, Επιστημονική Συνεργάτης του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλινοστούντων Μεταναστών της Εκκλησίας της Ελλάδας, 26-5-2011

ΕΛΓΑΝΤΟΥΡ ΝΑΪΜ, πρόεδρος του ΔΣ της Μουσουλμανικής Ένωσης Ελλάδος, 17-5-2011

ΡΟΥΣΣΟΣ ΣΩΤΗΡΗΣ, Αν. Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, επιστημονικός υπεύθυνος του Κέντρου Μεσογειακών, Μεσανατολικών και Ισλαμικών Σπουδών – ΚΕΜΜΙΣ (<http://www.cemmis.edu.gr/>), 20-5-2011

ΤΑΚΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, Γενικός Γραμματέας Μεταναστευτικής Πολιτικής του Υπουργείου Εσωτερικών, 17-5-2011

ΤΡΑΝΑΚΑ ΤΟΥΛΑ, Υπεύθυνη του Διαπολιτισμικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων (Διεύθυνση Αλλοδαπών), 24-5-2011

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, Επ. Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου, πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 19-5-2011

Εργαστήριο Μελέτης της Μετανάστευσης και Διασποράς
www.emmedia.gr
emmedia@pspa.uoa.gr